

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ
“ИҚТИСОДИЁТ ВА МЕНЕЖМЕНТ” ФАКУЛЬТЕТИ
“ИҚТИСОДИЁТ” КАФЕДРАСИ**

“Ҳимояга тавсия этилди”

**“Иқтисодиёт” кафедраси
муdiri, доцент в.б.**

_____ **Ш.А.Султонов**

**“Иқтисодиёт” кафедраси мажлиси
баённомаси № __ 2014 йил “__” __**

**“Иқтисодиёт” таълим йўналиши
Ик-110 гуруҳ талабаси Мамадиёров Дилшоднинг**

**“ҚЎШРАБОТ ТУМАН САВДО ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАСИ”
МЧЖНИНГ МОДДИЙ РЕСУРСЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ
ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

МАВЗУСИДАГИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Илмий раҳбар: И.ф.н.,
профессор Б.Абдукаримов**

САМАРҚАНД – 2014

МУНДАРИЖА

	Кириш	3-5
I-боб.	Савдо корхоналарида моддий ресурсларнинг моҳияти, самарадорлик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар	6-27
1.1.	Савдо корхоналарида моддий ресурсларнинг самарадорлиги моҳияти ва аҳамияти	6-17
1.2.	Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш йўллари	18-23
1.3.	Савдо корхоналари моддий ресурсларига таъсир қилувчи омиллар	24-27
II-боб.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖнинг иқтисодий тавсифи ва моддий ресурслари ҳолати	28-43
2.1.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖнинг иқтисодий тавсифи	28-35
2.2.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлиги кўрсаткичлари таҳлили	36-43
III-боб.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари	44-51
3.1.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурсларини ривожлантириш истикболлари	44-47
3.2.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари	48-51
IV-БОБ.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖда меҳнат муҳофазаси ва ёнгин хавфсизлигини таъминлаш масалалари	52-58
4.1.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ да ходимлар меҳнат муҳофазаси	52-54
4.2.	“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ёнгин хавфсизлигини таъминлаш масалалари	55-58
	Хулоса	59-61
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	62-64

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Ҳар қандай жамиятда инсонлар ўз эҳтиёжларини қондиришлари шарт, чунки ҳаёт кечириш — эҳтиёжларнинг қондирилишини англатади. Ҳаётини эҳтиёжларнинг турлари кўп: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ва соф физиологик эҳтиёжлар. Улар жамиятнинг иқтисодий тараққиёти даражасига, ижтимоий-иқтисодий тузумига, ҳаёт кечиришнинг табиий-географик шароитига, тарихий-миллий анъаналар ва одатларга боғлиқдир.

Инсон эҳтиёжини тўлароқ қондиришнинг негизида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш воситасида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ётади. Мамлакат моддий ишлаб чиқариш қанчалик юксалса шунчалик кўпроқ ялпи маҳсулот ва миллий даромад яратилади.

Бизга маълумки, иқтисодиётнинг доимий ва бош масаласи — эҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир.

Бутун жамиятда ресурслар чегараланган, чунки табиий, моддий, меҳнат, молиявий ва бошқа ресурслар сон жиҳатидан ва сифат жиҳатидан чегарага эга. Бежиз эмаски, иқтисодий фанлар, аввалом бор, ички савдо иқтисодиёти учун чегараланган ресурслардан моддий бойлик яратиш, уни истеъмол учун аҳоли ўртасида тақсимлашда инсонларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш асосий вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Барча ресурсларимиз — табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол товарлари, пул маблағлари ва бошқа ресурсларнинг барчаси чекланган миқдордадир.

Савдо корхоналари хўжалик фаолиятининг ривожланиши кўп жиҳатдан мавжуд иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига боғлиқ бўлади. Иқтисодий ресурсларга моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари киради.

Савдо корхоналарининг иқтисодий мустақил ҳамда молиявий барқарор фаолият кўрсатишларида уларни оқилона бошқариш, ҳисоб-китоб

юрителишини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, молиявий менежмент ишларини туғри йўлга қўйиш, бор моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш, натижада юқори фойда олиб, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажариш, резервлар ташкил этиш энг долзарб вазифалардан саналади.

Иқтисодиётимизнинг 2014 йилга мўлжалланган асосий вазифа ва устувор йўналишлари, аввало бу соҳанинг юқори суръатлар билан ўсиб боришини таъминлаш, бунинг учун мавжуд барча резерв ва имкониятларни сафарбар этиш борасида қабул қилинган стратегияни давом эттиришга қаратилган¹. Президентимиз томонидан белгилаб берилган ушбу долзарб вазифани амалга ошириш учун барча хўжалик юритувчи субъектлар мавжуд ресурслардан, жумладан моддий ресурслардан самарали фойдаланишни талаб қилинади.

Ҳозирги пайтда корхоналар тасарруфидаги барча ресурслардан тежамли фойдаланиш янада долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Ушбу шароитда моддий ресурсларнинг савдо корхоналари фаолиятидаги аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Савдо корхоналарининг фаолияти зарур моддий ресурслар билан таъминланганлигидан боғлиқдир. Улар етарли миқдорда, яъни белгиланган норматив миқдорида бўлмоғи лозим. Шу сабабли ҳам савдо корхоналарининг фаолияти самарадорлигини оширишда моддий ресурсларни ташкил этиш ва уларни бошқариш ҳамда улардан самарали фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу эса танланган мавзунинг долзарблигини белгилаб беради.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Савдо соҳасининг назарий муаммолари хорижий иқтисодчи олимлардан О.В.Чкалова², Д.Ферни³,

¹ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади.. Халқ сўзи. 2014 йил 18 январь.-1 б.

² Чкалова О.В. Торговое дело. – М.: «Эксмо», 2008. – 320 с.

³ Джон Ферни и др. Принципы розничной торговли. Пер. с англ. Сапциной У.– М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2008. – 416 с.

В.Снигерова⁴, С.Сысоева⁵, А.М.Фридман⁶лар ва Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар Б.Абдукаримов⁷, И.Иватов⁸, М.М.Мухаммедов⁹, Н.Қ.Йўлдошев¹⁰, Н.А.Комилова¹¹, Ф.Б.Абдукаримов¹²лар томонидан тадқиқ қилинган.

Тадқиқотнинг мақсади “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Савдо корхоналарида моддий ресурсларнинг самарадорлиги моҳияти ва аҳамияти ёритиш;
- Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
- “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлиги кўрсаткичлари таҳлил қилиш;
- “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурсларини ривожлантириш истиқболларини кўрсатиш;
- “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари аниқлаш.

Тадқиқот объекти “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ҳисобланади.

Ишнинг тузилиши: кириш, тўртта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати, 11 та жадвал, 1 та расм ва 1 та чизмадан фойдаланилган бўлиб, ишнинг ҳажми 63 бетдан иборат.

⁴ Снегирева В. Розничный магазин. Управление ассортиментом по товарным категориям. – СПб.: Питер, 2005. – 416 с.

⁵ Сысоева С.В., Крок Г.Г. Большая книга директора магазина. – СПб.: Питер, 2009. 432 с.

⁶ Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. – М.: «Дашков и К^о» 2008. – 628 с.

⁷ Абдукаримов Б. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик,-Т.:«Иқтисод-молия». I-қисм.2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри,2010.–384 б.

⁸ Иватов И. Савдода маркетинг фаолияти. Монография. – Т.: ТДИУ, 2004. – 104 б.

⁹ Мухаммедов М.М и др. Экономика торговли. Самарканд. 1998. – 284 с.

¹⁰ Йўлдошев Н.Қ. Савдо корхонаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма – Т.: ТДИУ, 2005. – 164 б.

¹¹ Камилова Н.А. Состояние и пути совершенствования внутренней торговли Узбекистана (на примере Самаркандской области). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Самарканд: СамИЭС, 2008.- 24 с.

¹² Абдукаримов Ф.Б. Савдода бозор механизмини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш йўллари (Самарканд вилояти мисолида).: Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Самарканд: СамИЭС, 2011.- 156 б.

I-БОБ. Савдо корхоналарида моддий ресурсларнинг моҳияти, самарадорлик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар

1.1. Савдо корхоналарида моддий ресурсларнинг самарадорлиги моҳияти ва аҳамияти

Жаҳон миқёсида мамлакат иқтисодиёти рақобатбардошлигини таъминлаш воситаларидан бири – ресурсларга эгалик қилиш ҳисобланади. Ресурслардан самарали фойдаланиш ва уни ривожлантириш мамлакат иқтисодий салоҳиятини юксалтирувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Маълумки бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохатлар билан боғлиқ ҳолда ресурслар истеъмоли жараёнини ташкил этиш усуллари ҳам бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқлаштириш долзарб вазифага айланди. Айниқса, мавжуд ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади.

Мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш шароитида молия хўжалик фаолиятини амалга оширишда моддий ресурсларнинг ўрни нихоятда каттадир. Моддий ресурслар моҳиятига тўхталиб ўтишдан олдин ресурс тушунчасига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида “**ресурс** – (французча *ressource*-ёрдамчи восита) – пул маблағлари, бойлик, заҳира, имкониятлар; давлат бюджетида даромад манбалари, табиий, иқтисодий, меҳнат, валюта ва бошқа ресурс бўлиши мумкин”¹³, деб таъриф берилган бўлса, профессор Б.Абдукаримов “**ресурс** – бу восита, заҳира, имконият, бирор-бир нарсани, бойликларни манбааси”¹⁴ мазмунини билдиради деб таъкидлаган.

Бош қомусимиз ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида “ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойликлар, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир” деб, мавжуд ресурслардан тежамли фойдаланиш ҳақида айтиб ўтилгани ҳам

¹³ “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.-Т.: 7-том. 315-б.

¹⁴ Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган лотин алифбосидаги нашри).-Т.: “Иқтисод-молия”, 2010. 98–б.

бежиз эмас.

Иқтисодиёт назариясида ресурсларга тегишли ишлаб чиқариш воситалари (меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари); ишлаб чиқариш қучлари (ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи қучи); капитал (молиявий капитал), (асосий капитал, айланма капитал) каби тушунчалар ишлатилади.

Статистикада, бухгалтерия ҳисобида асосий фондлар (асосий воситалар), айланма фондлар, (айланма воситалари, айланма маблағлар), моддий активлар, номоддий активлар, ишчи қучи, моддий ресурслар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар каби тушунчалар ишлатилади.

Умуман ресурслар тушунчасига келсак – улар жамият зарурияти учун моддий ва маънавий босқичларни ишлаб чиқаришга жалб қилиши мумкин бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий қудратларни мажмуаси бўлиб, улар жамият билан табиатни ўзаро алоқаси орқали инсоният жамиятини тараққиёт даражасини таъминлайди.

Жамият миқёсида табиий ресурслар (ҳаво, ер, сув, ер ости ресурслари, ўрмонлар ва ҳ.к.) энергетик ресурслар, моддий ресурслар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар ва маънавий ресурслар каби тушунчалар ҳам мавжуд.

Инсоният ҳаётида доимо чегараланган имкониятлар ва чегараланган ресурсларга дуч келади. Ҳақиқатда ҳар бир инсонни алоҳида олиб қарасак уни имкониятлари чегараланганлигига гувоҳ бўламиз. Бутун жамиятда ресурслар чегараланган, чунки табиий, моддий, меҳнат, молиявий ва бошқа ресурслар сон жиҳатидан ва сифат жиҳатидан чегарага эга. Бежиз эмаски, иқтисодий фанлар, аввалом бор, иқтисодиёт назарияси учун чегараланган ресурслардан моддий бойлик яратиш, уни истеъмол учун аҳоли ўртасида тақсимлашда инсонларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш асосий вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Марказлашган режали иқтисодиёт таҳлилига оид адабиётларда корхонанинг моддий бойлиги (ресурслари)ни ва меҳнат ресурсларини барча ресурслар мажмуаси сифатида қараш кўзда тутилган эди.

Уларнинг таҳлили барча ресурслар таҳлили деб юритилар эди. Аммо

иқтисодиётни эркинлаштириш тамойилига асосланган бозор муносабатлари ҳукм сураётган ҳозирги шароитда иқтисодий жараёнлар таркибида моддий ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Уларнинг таркибига муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, нау-хау, савдо маркалари, рухсатномалар каби тушунчалар қиймати киради. Булар моддий бўлмасада, корхонага худди моддий бойлик сингари фойда келтиради. Аммо уларни корхонанинг моддий бойлигига киритиш мумкин эмас, чунки уларнинг шакли, мазмуни ва моҳияти жihatдан номоддийдир.

Корхона миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, ушбу ресурслар ичида энг муҳимларидан бири ва ҳўжалик юритишда бирламчи аҳамият касб этадигани моддий ресурслар ҳисобланади. Моддий ресурслар бевосита корхона ташкил бўлишида асос ва унинг фаолиятида маблағ айланишини (пул-товар-пул) ҳаракатга келтирувчи воситалардир.

Иқтисодиёт назариясига оид дарсликларда моддий ресурсларга қуйидагича таърифлар келтирилган. Жумладан, Ш.Ш.Шодмонов ва У.В.Ғафуровлар “моддий ресурсларга – бинолар, дастгоҳлар, машиналар, асбоб-ускуналар, иншоатлар, қурилмалар, сотишга тайёр товарлар, уларнинг қўр-қутлари, пул маблағлари ва бошқалар”¹⁵, деб таъриф беришган бўлсалар, А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовлар қуйидагича изоҳлашганлар: “моддий ресурслар – бу аниқ моддий шаклдаги барча воситалардир. Улар ўз навбатида икки қисмга ажралади. Биринчиси, табиий ресурслар. Буларни табиат инсонга инъом этади. Булар ер-сувнинг ўзи, ер ости ва ер усти бойликларидан иборат. Иккинчиси, инсон меҳнати билан яратилган моддий ресурслар, буларга бино-иншоатлар, машина ва механизмлар, қўл меҳнати қуроллари киради”¹⁶.

Профессор М.Қ.Пардаев “моддий ресурслар асосий воситалар ва айланма маблағлардан иборат”¹⁷ деб ҳисобласа, А.Григорьева “моддий

¹⁵ Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: “Фан ва технологиялар”, 2005 й, 19-б.

¹⁶ Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: “Шарк”, 2006 й, 33-б.

¹⁷ Пардаев М.Қ., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. – Т.: “Меҳнат”, 2004 й, 106-б.

ресурслар хом ашё ва материаллардан иборат”¹⁸, деб таъкидлайди. Профессор Б.Абдукаримов эса “моддий ресурслар таркибига – асосий фондлар (меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари) ва айланма фондлар (маблағлар) муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари) ни киритади”¹⁹.

Юқорида Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар томонидан моддий ресурслар тушунчасига турли хил ва шу билан бир қаторда бир-бирига ўхшаш таърифлар берилганлигини кўриниб турибди.

Биз битирув малакавий иш мавзусидан ва объектидан келиб чиқиб, савдо корхонаси моддий ресурсларини ўрганишимизни инобатга олган ҳолда профессор Б.Абдукаримов томонидан “моддий ресурс” тушунчасига берган таърифига асосланиб, ишимизни олиб боришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Самарадорлик, аввало, корхона фаолиятининг сифат жиҳатларини тавсифловчи тушунчадир. У “самара” тоифасидан келиб чиқади ҳамда унга қараганда мураккаб ва комплекс тавсифга эга.

Иқтисодиётда самарадорликни ошириш – бу объектив зарурият. Шу туфайли қандай давр ёки тизим бўлмасин, ушбу масала ўз долзарблигини йўқотмайди.

Иқтисодий ўсиш икки хил йўл билан (интенсив ва экстенсив) амалга оширилади. Тараққиётнинг интенсив йўли самарадорликни ошириш эвазига эришиладигай йўлдир. Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг ривожланиши ёки жараённинг такомиллашуви самарадорликни ошириш эвазига содир бўлади. Самарадорлик иқтисодий ўсишни интенсив омиллар эвазига таъминловчи ва характерловчи муҳим иқтисодий категория бўлиб ҳисобланади.

Савдо корхоналарида, иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари қаторида, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслари каби тушунчалар ишлатилади. Улар савдо корхоналарининг иқтисодий салоҳиятини ташкил қилади.

¹⁸ Григорьева А. Ҳаражатларни бошқаришни ташкил қилиш // – “Корхонаи бошқари”. Журнал. 2013 йил, 5–сон. 13 б.

¹⁹ Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик, Т.: «Иқтисод-молия». I қисм. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри) 2010. 100-бет.

Корхонанинг асосий белгиси – уларнинг ўзларига тегишли мулкнинг мавжудлигидир. Айнан шу нарса корхонанинг моддий техник имкониятларини белгилаб беради ҳамда уларнинг иқтисодий эркинлиги ва келажагини таъминлайди. Муайян мулкдан фойдаланмасдан ҳеч корхона ўзининг хўжалик фаолиятини амалга ошира олмайди.

Корхона мулкни айланма маблағлар(активлар) ва узоқ муддатли активларга ажратиш мумкин. Бунда корхона мулкнинг нафақат ижтимоий кўриниши, балки ишлаб чиқариш жараёнидаги роли, аҳамияти ва корхона иқтисодиётига таъсири ҳам ҳисобга олинади.

Корхоналарда узоқ муддатли активларнинг тузилиши ва таркиби бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Бироқ барча корхоналар узоқ муддатли активлари таркибида асосий фонд (восита)лар салмоқли ҳиссани ташкил этади.

Асосий воситалар – бу моддий бойлик бўлиб, ўзининг табиий кўринишини узоқ вақт мобайнида ўзгартирмайди ҳамда қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга аста-секинлик билан ўтказиб боради.

Асосий воситаларнинг аҳамияти шундан иборатки, улар меҳнат жараёнида мулк шаклини сақлаб қолиб, ҳар бир босқичдан кейин ишлаб чиқариш соҳасини тарқ этмайди. Хўжалик субъекти аниқ баҳоланган активдан иқтисодий фойда олишга ишончи бўлган тақдирдагина асосий воситаларни актив сифатида тан олади.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида асосий фондлар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи, иқтисодий ўсишни таъминловчи барча омиллар ичида асосий ўрин эгаллайди.

Асосий фондлар жамият моддий ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Уларнинг 65 % дан кўпроғи асосий ишлаб чиқариш воситаларига тўғри келади.²⁰

Ишлаб чиқариш асосий воситалари моддий ишлаб чиқариш соҳасида қатнашади. У ўзининг амал қилиш цикли давомида ишлаб чиқариш

¹Абдукаримов Б.А ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик-Т.: “Фан ва технология”, 2013, 171-б.

жараёнида бир неча марта ишлатилади. Ишлаб чиқариш асосий фондлари босқичма - босқич эскириб, ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга тақсимлаб ўтказиб боради. Улар амортизация харажатлари ҳисобидан қопланади.

Корхона фаолиятида ноишлаб чиқариш асосий воситалари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Улар ходимларга хизмат қиладиган турар жойлар, боғча, спорт муассалари, ва бошқа маданий – маиший хизмат кўрсатувчи объектлардир. Ишлаб чиқариш воситаларидан фарқли уларок, улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди. Улар ўзларининг қийматини маҳсулот қийматига ўтказмайди. Уларнинг қиймати истеъмолда йўқ бўлиб кетади. Уларнинг ўрни тўлдирилмайди. Улар корхона фойдаси ҳисобига такрор ишлаб чиқарилади.

Ноишлаб чиқариш асосий воситалари ишлаб чиқариш хажми ва меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир ўтказмасада, ишчилар турмуш шароити билан боғлиқ ҳолда, албатта корхонанинг хўжалик фаолияти натижасига таъсир қиладди.

Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш воситалари иқтисодий ўрнатилган қарамасдан, умумий мақсади ва хизмат қилиш муддати билан фарқланувчи меҳнат воситаларининг асосий қисмини ташкил этади. Шунинг учун уларни алоҳида хусусиятлари бўйича муайян гуруҳларга ажратиш зарурияти туғилади.

Асосий фондлар моддий ресурсларнинг бир қисмини ташкил қиладди. Улар савдо корхоналари фаолиятида ишлатиладиган меҳнат қуролларининг қийматидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш шаклларига бўлинади.

Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ асосий фондларга ишлатиш даври бир йилдан юқори бўлган, моддий активлар қиймати киради. Бундан келиб чиқадики, асосий фондалрни натурал-моддий кўриниши фаолият жараёнида кўп йиллар хизмат қиладди, яъни шакли ўзгармайди ва ўз қийматини қисман товар қийматига ўтказиб беради.

Шундай қилиб, асосий фондлар – савдо жараёнида ўзоқ муддат, кўп маротабалаб иштирок этадиган, ўз қийматини товарларга қисман ўтказиб турадиган меҳнат қуролларини қийматининг пулдаги ифодасидир.

Савдо корхоналарида асосий фондларнинг натурал-моддий таркиби (элементлари) 14 та катта гуруҳ бўйича тавсифланади.

- I – архитектура – қурилиш объектлари (дўконлар, омборлар, оммавий овқатланиш корхоналари ва ҳ.к.);
- II – иншоотлар, қурилиш объектлари, ҳар хил маҳсулотларни (нефть) сақлайдиган жойлар, кўприк иншоотлари, ҳар хил қудуқлар, сув чиқарувчи иншоотлар, ҳар хил тўсиқлар (девор) ва ҳ.к.;
- III – узатма механизмлар, электр узатмалари, буғ, сув узатмалари ва иншоотлари, телефон узатмалари ва ҳ.к.;
- IV – машина ускуналар: буғланувчи машиналар ва қозонлар, электр машиналари, ўзи юрар ёки силжийдиган электростанциялар, компрессорлар, кўтарувчи кранлар, товарларни қадоқлаш учун ускуналар, технологик ва иссиқлик берувчи ускуналар, автомат машиналар: савдо автоматлари, ўлчов қуроллар – дозаторлар ва ҳ.к. ҳамда ўлчайдиган ва бошқарадиган асбоблар, лаборатория ускуналари киради;
- V – асбоблар ва ҳар хил меҳнат қуроллари, материалларни қайта ишлаш учун ҳар хил мосламалар;
- VI – хўжаликдаги ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари: ишчи столлар, пештахталар, савдо шкафлари, идишлар қўйиладиган ҳар хил асбоб-ускуналар, товарлар ва бошқа нарсаларни сақлайдиган токчали ускуналар (стеллаж) ва ҳ.к.;
- VII транспорт воситалари: автомобил воситалари, тракторлар, мотороллерлар, мотоцикллар, ҳаракатчан сув транспорти воситалари, омборхоналардаги кўтарувчи транспорт воситалари ва ҳ.к.;
- VIII хўжаликдаги мебеллар, ёнмайдиган шкафлар, ёзадиган машинкалар ва ҳ.к.;

IX – компьютер техникаси – компьютер, сканер, принтер, калонка, электрон почта, факс ва ҳ.к.;

X – ишчи ва маҳсулдор ҳар хил ҳайвонлар (от, туя, сгир, чўчка ва бошқа ҳайвон ва паррандалар);

XI – кўп йиллик ҳосил-мева берадиган дарахтлар, ўсимликлар ва ҳудуддаги ҳар хил кўкатлар;

XII – ерлар, суғориладиган мелиорацияга тегишли иншоотлар, сув ҳавзалари, ер участкалари;

XIII – кутубхоналар ва кутубхоналардаги асбоб-ускуналар;

XIV – ишлатиш муддати бир йилдан кўп бўлган меҳнат қуроллари.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондларга савдо корхоналарида тўғридан-тўғри товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчига етказишда, олди-сотди жараёнини ва савдо хизматлари амалга оширишда қатнашадиган меҳнат қуроллари киради.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондлар таркибига савдо корхонасига тааллуқли маъмурий ва илмий-тадқиқот ташкилотларга қарашли бинолар, иншоотлар, жиҳозлар, уй-жой, коммунал хўжалиги, клублар, стадионлар, боғчалар, санаториялар, поликлиника, шифохоналардаги меҳнат қуроллари киради.

Асосий фондлар олди-сотди ва савдо хизмати жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини сақлаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узоқ муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматига ўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол қилиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондлардан кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўла олмайди.

Асосий фондлар фаол (актив) ва пассив меҳнат қуролларига бўлинади. Асосий фондаларнинг фаол (актив) қисмига – машиналар, ускуналар, ўлчаш, созлаш асбоблари ва қурилмалари, компьютер ва ҳисоблаш техникаси (касса аппаратлари), транспорт воситалари кабилар киради. Юқорида келтирилган

тавсифни III, IV, V, VI, VII, VIII ва IX бандларида келтирилган асосий фондалр элементарини киритиш мумкин.

Пассив асосий фондларга савдо жараёнини амалга оширишга шарт-шароит яратадиган меҳнат куруллари, яъни бинолар, иншоотлар киради. Асосий фондалрнинг хизмат қилиш даври, улар қийматини айланиш вақти билан белгиланади.

Асосий фондлар – мулк шаклига, ишлаб чиқаришга алоқаси, амортизацияга нисбатан, амортизация нормасига биноан ва солиққа тортилишига нисбатан тавсифланади.

1. Мулкка нисбатан – хусусий ва арендаданган.
2. Ишлаб чиқаришга қатнашиши бўйича – ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (савдода ишлаб чиқаришга – савдога олди-сотдига тааллуқли куруллар ва ноишлаб чиқаришга – маъмурий бинолар, иншоотлар, жиҳозлар, уй-жой, коммунал хўжалиги, клублар, стадионлар, боғчалар, шифохоналар).
3. Амортизацияга нисбатан – амортизацияланувчи ва амортизация қилинмайдиган. Охиргисига – ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кутубхона фонди, кўп йилилк экинлар, ўрнатилмаган жиҳозлар, консервация қилинган воситалар (ЎзРВМ қарори асосида), тўла амортизацияланган воситалар.
4. Амортизация нормаларига қараб:

20 % - компьютер техникаси, унинг зарур жиҳозлари; енгил автомобиллар, такси, автотрактор техникаси, махсус инструментлар ва заруриятлар (принадлежности).

15 % - юк автомобиллари, автобус, махсус автомобиллар ва автоприцеплар, ишлаб чиқариш машиналари ва жиҳозлари, офис мебеллари;

8 % - денгиз, темир йўл, ҳаво транспорт воситалари, жиҳозлари, электродвигателлар, дизель генераторлар, трубопроводкалар, электропередачи ва алоқа жиҳозлари;

5 % - бино, иншоотлар;

10 % - юқоридагиларга киритилмаган бошқа амортизацияланувчи асосий фондлар.

Моддий ресурсларнинг муҳим тури **товар-моддий захиралардир.**

Товар-моддий захиралар айланма активларнинг бир қисми ҳисобланади. Улар ҳақидаги маълумотлар молиявий ҳисоботда: “Бухгалтерия баланси” 2- бўлимининг “Айланма активлар”да кўрсатилади. Уларга:

- ишлаб чиқариш захиралари, яъни ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнида фойдаланиш учун мўлжалланган хомашё ва материаллар;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- тайёр маҳсулотлар киради.

Ишлаб чиқариш захиралари – бу ишлаб чиқариш жараёнига киритиш учун тайёрланган меҳнат предметларидир. Улар ҳом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар, идиш ва идиш материаллари учун эҳтиёт қисмлардан иборат, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ўзи тайёрлаган ярим тайёр маҳсулотлар – бу ишлаб чиқариш жараёнига кирган меҳнат предметлари: материаллар, деталлар, ишлов жараёнидаги буюмлар, шунингдек корхонанинг бир цехда охиригача ишлаб чиқарилмаган ва кейинчалик шу корхонанинг бошқа цехида ишлатилиши лозим бўлган ярим тайёр маҳсулотлар. Уларнинг ортиқчалиги меъёрдан ортиқ қолдиқлар пайдо бўлишига, сақлаш харажатларининг кўпайишига сабаб бўлади.

Корхона раҳбарлари бухгалтерия баланси билан танишаётганда ишлаб чиқариш захираларининг йиллик суммаси ўзгаришига эътибор беришлари керак. Агар улар ишлаб чиқариш ҳажими ва маҳсулот сотилиши билан ўзгарса, айти муддао. Чунки ишлаб чиқариш ҳажмлари камайиб, ишлаб чиқариш захиралари кўпайса, бу меъёрдан ортиқча захиралар пайдо бўлишидан далолат беради. Бу маблағлар айланиши қисқараётганлиги ва ишлаб чиқариш харажатлари кўпаяётганлигини англатади. Буларнинг сабабини аниқлаб, ишлаб чиқариш захираларини меъёрга келтиришга

қаратилган тегишли бошқарув қарорлари қабул қилиниши лозим.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш – тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ишлар учун қилинган харажатлардир. Улар хажми ишлаб чиқариш жараёни давомийлиги, яъни барча бутловчилар билан таъминланган маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган вақтга боғлиқ. Бунда тугалланган ишлаб чиқариш ҳисобга олинади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февралда 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар,хизматлар)ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги низом”да белгиланган таннарх бўйича ҳисоботда акс эттирилади.

Раҳбарлар ҳисоботни таҳлил этиб тугалланмаган ишлаб чиқариш суммаси ишлаб чиқариш захиралари ва тайёр маҳсулот ўзгаришига нисбатан камайганлиги ёки кўпайганлигига эътибор қаратиш керак. Агар тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўсиши тайёр маҳсулот ўсишига караганда жадалроқ рўй бераётган бўлса, бу муайян турдаги ишлаб чиқариш захиралари ва маҳсулот тўлиқ йиғилмаслигига олиб келиши мумкин. Бундай пайтда имкон борида тезроқ зарур ҳом ашё ва материаллар билан таъминлаш чораларини кўриш керак бўлади.

Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариши тугалланмаган, синовдан ўтган ва қабул қилинган, буюртмачилар билан тузилган шартномаларга мовофик барча қисмлар билан бутланган ҳамда тегишли техник шартлар ва андозаларга мос буюмлар қолдиғи. Кўрсатилган талабларга мос бўлмаган маҳсулот ва топширилмаган ишлар ҳисобга олинади ва тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ҳисоботда кўрсатилади. Тайёр маҳсулот бухгалтерия балансида амалдаги таннарх бўйича ҳисобга олинади.

Тайёр маҳсулот қолдиғининг кўпайишига турлича сабаблар сифатида ишлаб чиқариш хажмлари ортиши, сифатида ёмонлашганлиги ёки маркетинг хизмати етарлича олиб борилмаганлиги туфайли сотилмаган маҳсулот ўсишини кўрсатиш мумкин. Сўнгиси молиявий ресурслар четга жалб қилиниши, бюджетга қўшимча бадаллар тўланиши ҳамда корхона молиявий

ҳолати ёмонлашишига олиб келади.

Савдо корхоналарида махсус сотиш учун харид қилинган буюмлар, материаллар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва харидорларга алоҳида кайтариладиган товарлар микдори зарурат микдорида бўлиб, белгиланган меъёрдан ошмаслиги керак.

Барча турдаги товар-моддий захираларни баҳолаш энг кам таннарх ёки соф сотиш қиймати бўйича амалга оширилади. Товар-моддий захиралар таннархи уларни харид қилиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, қўшимча ишлаб чиқариш ва бошқа харажатларни ўз ичига олади.

Товар-моддий захираларни харид қилиш харажатлари уларни(счёт-фактура суммасидан харид қилиш чегирмалари айрилади), олиб киришда олинadиган божхона божи ва бошқа солиқлар, фрахт қиймати, сотиб олиш билан боғлиқ бошқа харажатлардан таркиб топади.

Корхона раҳбарлари, шунингдек товар-моддий захиралар таркибига кирмайдиган нарсаларни ҳам билиши шарт. Инвентаризацияни ўтказиш пайтида компания эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган объектлар аниқланиши мумкин. Бу мижоз буюртмаси бўйича ясалган ва у хакини тўлаган, унга тегишли бўлмаган ва етказилишни кутиб турган товарлар ва консегнациядаги, яъни мазкур корхона омборида турган, лекин бошқа корхоналар мулки ҳисобланган товарлардир. Товар-моддий захиралар таннархига давр харажатлари гуруҳига киритилган чиқимлар кирмайди.

Товар-моддий захираларнинг айланишини ўзгаришини корхона молиявий ҳолатига таъсирини чуқурроқ таҳлил этиш учун товар моддий-захираларни алоҳида элементларини айланишига корхонанинг алоҳида бўлимларининг маркетинг булимининг фаолияти таъсир кўрсатади. Товар-моддий захираларнинг алоҳида элементларини таҳлил қилиш, келгусида моддий захираларнинг айланишини тезлаштиришга бағишланган тавсияларни аниқлаштиришда корхона бўлимларининг фаолиятини яхшилаш катта аҳамиятга эга.

1.2. Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш йўллари

Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилаш чора-тадбирларини амалга оширишнинг муҳим шарти ва манбаи сифатида савдо корхоналарини самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Савдо корхоналарининг ҳар томонлама самарадорлигини ошириш-замонавий иқтисодий тараққиётнинг принципиал асосидир. Ўзбекистон шароитида бозор муносабатларига ўтишнинг ҳозирги босқичида бу ўта муҳим иқтисодий масала ҳисобланади. Чунки иқтисодиётнинг ривожланиши, янги иш ўринларининг яратилиши, мулкдорлар синфининг шаклланиши, давлат бюджетига тушумларнинг кўпайиши, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизнинг барқарорлашуви айнан савдо соҳада фаолият олиб бораётган корхоналарнинг ривожланишига ҳам боғлиқдир. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, савдо корхоналарининг самарадорлигини оширишда самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур ҳисобланади.

Самарадорликни назарий жиҳатдан таҳлил қилганда, унинг таърифиغا катта аҳамият бериш лозим. Ҳозирги кунда кўпгина иқтисодий адабиётларда самарадорлик сўзи кўп ишлатилади. Аммо ушбу тушунчанинг бозор муносабатларига хос бўлган, унинг иқтисодий табиатини очиб берадиган таърифи етарли даражада ишлаб чиқилган эмас. Шу туфайли ушбу масалага алоҳида аҳамият беришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Ўзбек тилининг 5 жилдлик луғатида самара сўзига қуйидагича изоҳ берилган. Ушбу сўз араб тилидан олинган бўлиб, “Натижа, ҳосил, фойда” тушунчаларини англатиши кўрсатиб ўтилган. Шу сўзга ўхшаш “Самарадор” сўзи ҳам келтирилган. Ушбу сўзнинг маъноси “самарали, фойдали” сўзлардан иборат бўлиб, “Катта самара, фойда келтирадиган, сермахсул; яхши натижа берадиган”, деб изоҳ берилган. Худди шундай изоҳ “Самарадорлик” сўзига ҳам келтирилган. Мазкур луғатда эътироф этилишича, ушбу сўзнинг маъноси “самарали, фойдали бўлишлик;

фойдалилик”²¹ тушунчаларидан иборат. Булардан ҳам кўриниб турибдики, самарадорлик тушунчаси асосан нафлилик, фойдалилик ва натижавийлик каби тушунчаларни ифода этади. Ушбу сўзларнинг мазмунидан келиб чиқиб, унинг назарий жиҳатига эътиборни қаратамиз.

“Самара” сўзининг моҳияти бўйича олимлар орасида турли хил фикрлар келтирилган. Жумладан, Э.Сариқов ва М.Маматовлар “самара ёки эффектни – иқтисодиётдаги қандайдир фаолият ёки тадбирнинг аниқ ижобий натижаси”²² деб таъкидлашса, М.Шарифхўжаев ва Ё.Абдуллаевлар “Самара – бу натижа, оқибат, мева. Масалан, ижодий меҳнат самараси”ни англатади²³ деб таъкидлашганлар.

Худди шундай “самарадорлик” тушунчасининг талқини бўйича ҳам турли фикрлар, қарашлар мавжуд. “Экономикс” дарслигининг муаллифлари америкалик олимлар К.Макконель ва С.Брюлар самарадорликни «харажат-натижа» сифатида қараб, чегараланган ресурслар миқдорий бирлиги билан олинган истеъмол маҳсулоти ўртасидаги алоқани тавсифлайдилар²⁴.

Н.Я.Коваленко эса самарадорликнинг асосий меъзони сифатида мавжуд ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда, умумий ва шахсий эҳтиёжларни тўлиқ таъминлаш деб қарайди.

Институтимиз иқтисодчи олими Б.А.Абдукаримов томонидан чоп этилган “Корхона иқтисодиёти” дарслигида самарадорлик тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Самарадорлик сўзи натижа деган маънони беради”²⁵.

Самарадорлик «Эффект» тушунчасини англатади. «Эффект» латинча «effectus» сўзидан келиб чиқиб, бажарилиш, ҳаракат, деган мазмунни билдиради. Иқтисодиётда «Харажатлар», «Ресурслар», «Натижа», «Самара» каби тушунчалар ишлатилади.

«Харажатлар» ва «Ресурслар» бир-бири билан диалектик боғлиқликда

²¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Т.Мирзаев ва бошқ. ЎзРФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006, 434-б.

²² Сариқов Э., М.Маматов. Иқтисодиёт ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма.–Т.: “Шарқ” нашриёти, 1997, 76-б

²³ Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. 100 савол ва жавоб -Т.: “Меҳнат”-2000, 468 бет

²⁴ К.Макконель, С.Брю. Экономикс. 1 том 38 бет.

²⁵ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. –Т.: “Фан”-2005

бўлиб, уларни бир томондан, умумий ўхшашлик томонлари мавжуд ва иккичи томондан бир-бири билан фарқлари ҳам мавжуд. ўхшашлиги ресурслар ишлатилади ва «харажат» категориясига айланади. Фарқи эса харажатлар ҳисобот даврида ишлатилган (маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш учун ёки хизмат учун) ресурсларни пулдаги ифодасидир. Ресурслар, айниқса асосий фондлар, ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат жараёнида ўзок муддатда ва кўп маротаба қатнашади. Бундай ҳолда ресурсларни бир қисми харажатланади ва маҳсулотга ўз қийматини қисман ўтказди. Бунда ресурслар харажати сифатида амортизация суммаси ўз ифодасини топади ва харажатлар ишлатилган ресурслар қийматига тенг бўлади.

«Самарадорлик» нисбий меъёр бўлиб, нисбий кўрсаткичлар тизими орқали баҳоланади. Иқтисодий самарадорлик – бу натижа билан харажатларнинг солиштирма кўрсаткичидир. Ресурслар самарадорлигини аниқлашда ишлатилган (харажат қилинган) ресурсларни фаолият натижаси (маҳсулот, товар сотиш, хизмат), яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот, товар айланиш ҳажми, хизмат қиймати ёки даромад, фойда каби кўрсаткичлар билан солиштирилади²⁶.

Савдо корхоналарида самарадорликни ифодаловчи кўплаб кўрсаткичлар фойдаланилади. Битирув малакавий ишчимизнинг мақсадларидан бири савдо корхоналари моддий ресурслари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган ҳолда илмий таҳлиллар олиб бориш ва таҳлилларга асосланиб тегишли хулосалар беришга бағишланган. Шунинг учун ҳам савдо корхоналари моддий ресурслари самарадорлиги, унинг мезонлари ифодаловчи кўрсаткичлар тизимига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳозирги мавжуд адабиётларда савдо корхоналари моддий ресурслари самарадорлиги ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уни белгиловчи меъзонлар етарлича ёритилмаган.

²⁶ Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик, Т.: «Иқтисод-молия». I қисм. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри) 2010. 109-бет.

Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигини атрофлича ифодалаш учун, унинг барча томонларини қамраб оладиган жуда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланишни тақозо қилади. Қачонки кўрсаткичлар кўплаб қўлланилса, улар ҳали кўрсаткичлар тизими эмас. Қачонки уни маълум белгилари бўйича таснифлаб, бир тизимга келтирилгандан кейин кўрсаткичлар тизимига айланади. Шу туфайли савдо корхоналари моддий ресурсларини таҳлил қилишда улардан тўғри фойдаланиш учун уларни тизимлаштириш лозим бўлади.

Бтитрув малакавий ишимизнинг 1.1-параграфида моддий ресурслар тушунчаси таърифидан келиб чиққан ҳолда, бизлар савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни қуйидаги гуруҳларга бўлишни мақсадга мувофиқ, деб топдик:

- савдо корхоналари асосий воситалари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- савдо корхоналари товар моддий захиралари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Қуйида савдо корхоналари асосий воситалари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни келтирамиз.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш учун барча фондлардан фойдаланиш самарадорлигини тавсифловчи умумий кўрсаткичлар билан бир қаторда айрим фондлар гуруҳини тавсифловчи алоҳида кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Самарадорликнинг умумлаштирувчи кўрсаткичлари қаторига фонд қайтими, рентабеллик, фондлар билан таъминланганлик, асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг интеграл коэффициентини киритиш мумкин.

Асосий воситалар самарадорлигини аниқлаш учун кўпчилик иқтисодчилар «Фондлар қайтими», «Фондлар сиғими» ва «Фондлар рентабеллиги» каби кўрсаткичлар орқали аниқлашни тавсия қилишади. Уларни аниқланиш тартиби қуйидаги 1-чизмада келтирилган.

Асосий фондларни самарадорлик кўрсаткичлари²⁷

№	Кўрсаткичларнинг номи	Кўрсаткичнинг мазмуни	Кўрсаткични ҳисоблаш усули (формуласи)
1	Асосий фондни қайтими (АФ _к)	1 сўм асосий фондга қанча товар айланиши (чакана, улгуржи) тўғри келишини англатади (ТА)	$АФ_к = \frac{ТА}{АФ}$
2.	Асосий фондлар сифими (АФ _с)	Асосий фондларни қайтимини тескараси, яъни 1 сўм товар айланишига қанча асосий фонд тўғри келишини кўрсатади.	$АФ_с = \frac{АФ}{ТА}$
3.	Асосий фондлар рентабеллиги, % (АФ _р) ҳисобида	Асосий фондларнинг 1 сўмига неча фоиз фойда тўғри келишини кўрсатади	$АФ_р = \frac{Ф \times 100}{АФ}$

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар корхонанинг барча, мавжуд асосий фондларини самарасини англатади.

Савдо корхонаси моддий ресурслари таркибига кирувчи навбатдаги самарадорлик кўрсаткичи – бу товар моддий захиралар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Маълумки, товар моддий захиралардан самарали фойдаланиш корхоналар фаолиятини нормал таъминлашда ва уларнинг рентабеллигини оширишда катта роль ўйнайди.

Савдо корхоналарида товар моддий захиралардан фойдаланиш самарадорлиги ҳолатини товар моддий захираларнинг айланиш коэффиценти ва товар моддий захираларнинг рентабеллик каби кўрсаткичлар тизими тавсифлаб беради.

Товар моддий захиралардаги маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги улар айланиши, рентабеллиги ва маблағлар айланиши тезлашиши (секинлашиши) оқибатида озод бўлган (қўшимча жалб қилинган) маблағлар суммаси бўйича топилади.

²⁷ Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик, Т.: «Иқтисод-молия». I қисм. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри) 2010. 110-бет.

Товар моддий захиралардаги маблағлар айланиши кунлар ва неча марталигига кўра ҳисоб-китоб қилинади. Айланиш кунларидаги товар захиралари маблағнинг бир марта айланиши учун кетган кун миқдорини акс эттиради. Товар захиралари маблағи суммасини сотилган маҳсуотнинг бир кунлик қийматига бўлиш йўли билан топилади.

Товар моддий захиралардан фойдаланиш самарадорлигига баҳо беришда бир қатор кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади²⁸:

1. Товар моддий захираларнинг айланиш коэффиценти $K_{з.а}$ маротаба ҳисобида.

$$K_{з.а} = \frac{ТА}{\bar{З}},$$

бунда:

ТА- товар айланиши суммаси, кварталга ёки йилга (чакана, улгуржи, оммавий овқатланиш);

$\bar{З}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

2. Товар моддий захираларни рентабеллиги (ёки даромадлилиги) ($P_{з.м}$) қуйидагича аниқланади.

$$P_{з.м} = \frac{\Phi \cdot 100}{\bar{З}};$$

$$P_{з.м} = \frac{Д \cdot 100}{\bar{З}};$$

бунда:

$P_{з.м}$ - товар захиралари рентабеллиги ёки даромадлилиги;

Φ – фойда;

$Д$ – даромад.

Бугунги кунда савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш ва уларни баҳолаш йўллари ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга ошириш учун тегишли ахборотлар таъминотини ташкил қилиш ўта ҳаётий зарур масалалар сирасига киради.

²⁸ Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик, Т.: «Иқтисод-молия». I қисм. (2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри) 2010. 121-бет

1.3. Савдо корхоналари моддий ресурсларига таъсир қилувчи омиллар

Корхоналарнинг фаолияти миллий иқтисодиёт ва унинг тармоқларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Корхоналар қанчалик яхши, самарали ва рентабелли ишласа, бутун иқтисодиётнинг, жумладан, уларнинг ўзларининг ҳам кўрсаткичлари юқори бўлади. Улар ўз фаолиятида ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан - ер, табиий ва меҳнат ресурслари, техника ва технологиялар, инвестициялар, ҳозирги замон фани томонидан ишлаб чиқаришнинг асоси ёки мамлакатнинг миллий бойлиги деб аталувчи замонавий ахборот тизимидан фойдаланади.

Бугунги кунда савдо корхоналари фаолиятининг моддий-техника базаси ва молиявий аҳволи яхшиланишида моддий ресурслар муҳим ўрин эгаллайди. Савдо корхоналари моддий ресурслари миқдorigа кўп омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар корхона фаолиятига бевосита боғлиқ, бошқалари эса улар фаолиятидан келиб чиқмайди, яъни ташқи омиллардир. Шу омилларни тўғри тушуниш ва ўрганишни осонлаштириш учун уларни бирқанча белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Савдо корхоналари моддий ресурсларларига таъсир қилувчи омилларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) Умумиқтисодий омиллар.
- 2) Ташкилий омиллар.
- 3) Техник-технологик омиллар.

Умумиқтисодий омилларга товар (тайёр маҳсулот) айланиши ва унинг таркибини (ассортимент таркибини) ўзгариши, савдо хизматларини ва савдога хизмат кўрсатувчи соҳалар (транспорт, коммунал хизмати, электр энергия, газ, ёқилғи, алоқа ва бошқалар) ишчиларининг меҳнат унумдорлиги даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Ташкилий омилларга савдо шахобчаларининг хажми, ихтисослашиши, савдони янги прогрессив усулини қўллаш, бошқаришни такомиллаштириш, савдо воситачилик бўғинларини қисқартириш кабилар киради.

Техник-технологик омиллар илмий прогрессини жорий қилиш билан боғлиқ бўлиб, уларга савдога янги жихозларни, технологик жараёнларни жорий қилиш, савдога хизмат қилувчи тармоқларни (алоқа, транспорт, коммунал хўжалиги кабилар) техник-технологик тараққиёти киради.

Ушбу омиллардан айримлари моддий ресурслар миқдорини оширишга олиб келади. Буларга савдо хизмати сифатини юқорилаш билан боғлиқ тадбирлар – савдо шахобчаларини кенгайтириш, янгисини қуриш, товар айланиши таркибида (ассортиментида) айланма маблағларни такрорланиш жараёнини сусайтиришга олиб келадиган товарлар ҳиссасини ортиши кабилар киради.

Моддий ресурслар миқдорини камайтиришга олиб келадиган омилларга молиявий ресурсларни тежамли ишлатилишига қарашли тадбирлар, товар заҳиралари айланиш тезлигини ошириш, товар айланиши таркибида товар моддий заҳиралар такрорланиш жараёнини тезлаштиришга олиб келадиган товарлар ҳиссасини кўпайиши кабилар киради.

Юқорида келтирилган омиллардан ташқари, савдо короналари моддий ресурслар миқдорининг ўзгаришига таъсир қилувчи яна икки гуруҳ омилларни ажратиб кўрсатиш лозим. Бу омиллар қуйидагилар:

- 1) Савдо фаолиятига боғлиқ бўлган омиллар.
- 2) Савдо фаолиятига боғлиқ бўлмаган омиллар.

Савдо фаолиятига боғлиқ бўлган омилларга савдони ташкил қилиш даражаси, иқтисодий ва тижорат ишларининг ҳолати, корхонанинг ўз маблағлари ва қарз маблағларининг миқдори, моддий-техник базасининг ҳолати, товар айланиши ҳажми ва таркиби, товар айрибошлаш тезлиги, корхонада ишловчи ходимлар сони, уларнинг меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш тизими кабилар киради.

Савдо фаолиятига боғлиқ бўлмаган омилларга баҳо ва таърифлар, фойдаланаётган транспорт турлари, ҳар хил солиқлар ва тўловлар миқдори, банк фоизлари миқдори, ижара миқдори, инфляция даражаси, бозордаги талаб ва таклиф, истеъмолчилар диди, эҳтиёжи, даромадлари, дебеторлик

қарзлари миқдори, рақобатчи корхоналар товарлари, фавқулодда ҳодисалар, янги техника ва технологияларнинг пайдо бўлиши кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида келтирилган омилларни барчасини умумлаштирган ҳолда объектив ва субъектив омилларга ҳам ажратиш мумкин.

Объектив омиллар савдо корхонаси ва уни таъминловчиларни хўжалик юритиш тартиби савдо корхоналари фаолиятига боғлиқ бўлмаган омиллар киради.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан боғлиқ, яъни бошқарув аппарати ходимлари ва савдо хизматчиларининг касбий маҳорати, билимдонлиги, кўникмалари, тадбиркорлиги, жавобгарликни ҳис қила билиши, тезкор хизмат қилиши ва ҳозиржавоблиги, ишлаш принциплари, савдони тўғри рационал ташкил қилиш борасида қабул қилинган қарорларни жорий қилиниши кабилар киради.

Амалиётда моддий ресурслар миқдorigа таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб ҳисоб-китоб таҳлил қилинмайди ҳам, режалаштирилмайди ҳам. Лекин илмий тадқиқотларда ва уни таҳлил қилишда бундай таснифлаш ҳамда ўрганиш фойдадан ҳоли эмас.

Савдо корхоналари моддий ресурслар суммаси ва миқдorigа таъсир қиладиган омилларни ҳисоб-китоб ва таҳлил қилинадиганлари қаторига қуйидаги омилларни киритиш мумкин:

- товар айланиш хажми;
- товар айланиши таркиби (ассортименти) ни ўзгариши;
- маҳсулот турлари;
- товар айрибошлаш тезлиги (кунларда ва маротаба);
- товарларга баҳони ўзгариши;
- Савдога хизмат кўрсатувчи соҳаларни таърифларини ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ёқилғи, алоқа ва бошқалар);

- моддий ресурслар баҳосини (тара материаллари, кадоқлаш (ўраш)) ўзгариши;
- солиқлар, тўловлар, ижтимоий суғурталар миқдорини ўзгариши;
- банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларининг узоқ муддатли кредитлари бўйича фоизларининг ўзгариши;
- қисқа муддатли кредитлар фоизининг ўзгариши;
- ходимлар сонининг ўзгариши;
- минимал иш ҳақи, бўнақлар ва нафақалар миқдорини ўзгариши;
- товар айрибошлаш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши;
- савдо шахобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши ва ҳоказолар.

Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигига ҳам таъсир этувчи кўплаб омилларни келтириш мумкин. Бу омилларнинг асосийлари қуйидагилардир:

- маҳсулот ҳажмининг кўпайиши;
- моддий ресурслар тузилишининг яхшиланиши;
- товар моддий заҳираларни белгиланган меъёрлар даражасига етказиш;
- дебеторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- Сотилаётган маҳсулотга талабни ўрганишнинг яхшиланиши;
- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг яхшиланиши кабилар.

Кўриниб турибдики, корхонанинг моддий ресурсларига бир қанча омиллар таъсир қилар экан.

Савдо корхоналарида моддий ресурслар ва уларнинг самарадорлигига таъсир этувчи омиллар аниқланди. Энди юқоридаги омилларни ўрганиб, керакли чора-тадбирларни амалга оширган ҳолда, савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигини ошириш йўлларини топиб қўллашимиз лозим.

II - боб. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖнинг иқтисодий тавсифи ва моддий ресурслари ҳолати

2.1. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖнинг иқтисодий тавсифи

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ Самарқанд вилояти Қўшработ тумани, Мустақиллик кўчаси, 21-уйда жойлашган. “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва “Масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисида”ги қонунига мувофиқ собиқ туман ишлаб чиқариш савдо кооперативи негизида ташкил этилган.

Жамият туман ишлаб чиқариш савдо кооперативининг ҳуқуқий вориси ҳисобланади. “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг асосий мақсади бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- аҳолини иш билан таъминлаш;
- аҳолининг халқ истеъмол, озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарларига бўлган эҳтиёжларини қондириш;
- жамият таъсисчилари билан биргаликда хўжалик юритиш;
- биргаликда қонуний фойда олишдан иборатдир.

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг устав жамғармаси 500 000 000 сўмдир ва таъсисчилар ўртасида қуйидагича тақсимланади 1-жадвал:

1-жадвал

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг устав фонди

№	Таъсисчиларнинг номи	Суммаси, минг сўм	Улуши, % ҳисобида
1	Қўшработ ишлаб чиқариш савдо корхонаси МЧЖ	450 000 000	90,0
2	Жисмоний шахсларга	50 000 000	10,0
	Жами	500 000 000	100,0

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖга қарашли бир нечта дўкон бўлиб, бу дўконларнинг барчаси савдо дўконлари ҳисобланади. Бу дўконлар атрофдаги бир қанча қишлоқлар аҳолисига халқ истеъмоли товарларини чакана савдосини ташкил этиш билан шуғулланади.

Бизлар корхонадаги таҳлилни “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ чакана товар айланмаси умумий ҳажми таҳлилидан бошлашни лозим топдик (2-жадвал).

2-жадвал

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг 2009-2013 йиллардаги чакана товар айланиши режага нисбатан бажарилиши таҳлили

(минг сўм)

№	Йиллар	Чакана товар айланиши режада	Чакана товар айланиши ҳақиқатда	Фарқи (+, -)	Режа бажарилиш фоизда
1.	2009	1374458,7	1397479,2	23020,5	101,7
2.	2010	1683519,6	1714355,3	30835,7	101,8
3.	2011	2353442,7	2397979,2	44536,5	101,9
4.	2012	2442319,6	2477916,2	35596,6	101,5
5.	2013	2435687,5	2446859,4	11171,9	100,5

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди.

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ чакана товар айланмаси кўрсаткичлари 2009 йилда режадаги 1374458,7 минг сўм ўрнига ҳақиқатда 1397479,2 минг сўмлик товарлар сотилган ва режага нисбатан 23020,5 минг сўмга ёки 1,7 %га ошган. Худди шундай режага нисбатан ҳақиқатда ўсиш тенденциясини бизлар 2010, 2011, 2012 ва 2013 йилларда ҳам кўришимиз мумкин. Корхонада режага нисбатан энг юқори ўсиш тенденцияси 2011 йилда кузатилиб, ўша йили режага нисбатан ҳақиқатда 44536,5 минг сўмга ёки 1,9 %га ошган.

Умуман олганда “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ чакана товар айланмаси кўрсаткичлари 2009 йилдан 2013 йилгача бўлган тўрт йил мобайнида ҳар йили ўсиш тенденциясига ва режани ортиғи

билан бажарилишига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Таҳлилнинг кейинги босқичида бизлар “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ чакана товар айланмасининг йиллар давомида ўзгариш динамикасини ва тенденцияларини таҳлил қилишни лозим топдик (3-жадвал).

3-жадвал

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг 2009-2013 йиллардаги чакана товар айланиши динамикаси (минг сўм)

№	Йиллар	Чакана товар айланиши жами	Мутлоқ ўсиши		Ўзгариш суръати, %	
			Ўтган йилга нисбатан	Базис йил (2009)га нисбатан	Ўтган йилга нисбатан	Базис йил (2009)га нисбатан
1.	2009	1397479,2	-	-	100	100
2.	2010	1714355,3	316876,1	316876,1	122,7	122,7
3.	2011	2397979,2	683623,9	1000500	139,9	171,6
4.	2012	2477916,2	79937	1080437	103,3	177,3
5.	2013	2446859,4	-31056,8	1049380,2	98,7	175,1

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди.

Келтирилган 3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ да чакана товар айланмаси 2009-2012 йиллар оралиғида фақат ўсиш тенденцияларини кўрсатган. Энг юқори ўсиш кўрсаткичи 2012 йилда кузатилиб, 2009 йилга нисбатан мутлоқ ўсиш суммаси 1080437 минг сўмни ташкил этиб ўсиш суръати 1,8 марта (177,3 %) га ошган. Аммо 2013 йилда 2012 йилга нисбатан чакана товар айланмаси ҳажми -31056,8 минг сўмга ёки 1,3 фоизга камайган.

Бу маълумотлардан кўринадики, корхонада чакана товар айланмаси ҳажмини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим. Сабаби, чакана товар айланма ҳажмининг ортиши корхонада кўпроқ даромад ва фойда олиш имконини беради.

Ҳозирда мамлакатни модернизациялаш шароитида савдо

корхоналарининг ялпи даромади ва фойдасини таҳлил этишдан асосий мақсад, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолати, унинг даромад, фойда ва зарарлари таркибидаги структуравий ўзгаришлар тўғрисида аниқ ва ишончли маълумотларга эга бўлишдан иборат.

Таҳлилнинг кейинги босқичида бизлар корхонанинг даромад ва харажатларини таҳлил этишни мақсад қилиб олдик, сабаби савдо корхоналарининг даромад ва харажатларини таҳлил этиш орқали, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолати, унинг даромад, харажат, фойда ва зарарлари таркибидаги структуравий ўзгаришлар тўғрисида аниқ ва ишончли маълумотларга эга бўламиз.

Корхонанинг даромад ва харажатлари таҳлили учун маълумотлар 2-шакл “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”да акс этади. Ўтган йил ва ҳисобот йилларига тегишли барча даромад ва харажатлар бу молиявий ҳисобот шаклида ифодаланган.

2-шакл маълумотлари асосида динамика тарзида даромад ва харажатлар таркиби, структураси, уларнинг ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ҳамда даромадлардан самарали фойдаланиш, харажатларнинг мақсадга мувофиқ йўналиши таҳлил этилади.

4-жадвал.

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ялпи даромадининг таркиби ва тузилиши таҳлили

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати, %
1	Маҳсулот (иш, хизмат) ларни сотишдан келган тушум	2477916,2	2446859,4	-31056,8	98,7
2	Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлар	х	х	-	-
3	Молиявий фаолиятнинг даромадлари	996,5	27095,4	26098,9	27,2 марта
4	Фавқулодда даромадлар	х	х	-	-
5	Жами даромадлар (1қ+2қ+3қ+4қ)	2478912,7	2473954,8	-4957,9	99,8

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди.

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖтида жами даромадлари асосан маҳсулот (иш, хизмат) ларни сотишдан келган тушум ҳисобига шаклланган. Корхона даромадлари 2013 йилда 2012 йилга нисбатан -4957,9 минг сўмга камайган. Бундай камайишга асосий сабаб, корхона чакана товар айланмаси ҳажмининг 2012 йилга нисбатан камайганлиги ҳисобланади. Корхона даромадлар суммасининг камайиши салбий ҳолатдир.

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖтида даромадлар динамикаси тўғрида кўпроқ маълумотга эга бўлиш мақсадида 5-жадвални туздик.

5-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖтининг ялпи даромадлари 2009 йилдан 2012 йиллар мобайнида бир текис ўсиш тенденциясида ривожланган. Аммо 2013 йилда даромадлар суммаси бироз камайган.

Корхона ялпи даромадларининг сўнгги беш йилдаги энг юқори ўсиш тенденцияси 2012 йилда кузатилган бўлиб 2009 йилга нисбатан 1080395,1 минг сўм ва 77,3 фоизга ошган.

5 – жадвал

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖтининг 2009 – 2013 йиллардаги ялпи даромадлари динамикаси

Йиллар	Ялпи даромади, минг сўм	Абсолют ўсиши, минг сўм		Ўзгариш суръати, %	
		Ўтган йилга нисбатан	2009 йилга нисбатан	Ўтган йилга нисбатан	2009 йилга нисбатан
2009	1398517,6	-	-	100,0	100,0
2010	1714947,6	316430,0	316430,0	122,6	122,6
2011	2402308,2	687360,6	1003790,6	140,1	171,8
2012	2478912,7	76604,5	1080395,1	103,2	177,3
2013	2473954,8	-4957,9	1075437,2	99,8	176,9

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди.

Корхонанинг ҳаражатларини қоплаш манбаи бўлиб, савдо устамалари хизмат қилади. Улар товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (улгуржи савдодан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ корхоналарнинг ҳаражатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган ҳаражатлар;
- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинadиган ҳамда давр ҳаражатларига киритиладиган ҳаражатлар;
- корхона умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинadиган корхонанинг молиявий фаолияти бўйича ҳаражатлари;
- фавқулодда зарарлар.

Бизлар “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти ҳаражатлари таркиби, тузилиши ва динамикасини таҳлил қилишни лозим топдик (6-жадвал).

6-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖтида жами ҳаражатлари 2013 йилда 2012 йилга нисбатан - 14179,3 минг сўмга камайган. Корхона ҳаражатлар суммасининг камайиши асосан сотилган маҳсулот(товар, иш ва хизмат) ларнинг таннархи ва давр ҳаражатларининг камайганлиги туфайли рўй берган.

6-жадвал.

**“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти
ҳаражатларининг таркиби ва тузилиши таҳлили**

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати, %
1	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларнинг таннари	2221456,0	2206953,8	-14502,2	99,3
2	Давр ҳаражатлари, жами	105700,3	96896,6	-8803,7	91,7
3	Асосий фаолиятнинг бошқа ҳаражатлари	х	х	-	-
4	Молиявий фаолият буйича ҳаражатлар	6835,6	12455,0	5619,4	182,2
5	Даромад (фойда) солиғи	97243,9	100751,3	3507,4	103,6
6	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	х	х	-	-
7	Жами ҳаражатлар	2431235,8	2417056,5	-14179,3	99,4

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл ” маълумотлари асосида ҳисобланди.

Фойда таҳлили мукаммал бўлиши учун таҳлил мобайнида ушбу кўрсаткичлар олдинги йиллар билан солиштирилиши, уларнинг сўнгги йиллардаги динамикаси ўрганиб чиқилиши лозим. Фойда ва рентабелликнинг динамик таҳлили олдинги қабул қилинган бошқарув қарорларининг самарадорлигини баҳолаш, шунингдек фойда кўрсаткичларининг кўпайиш тенденциясини белгилаб олиш имкониятларини яратади.

Фойда мулк шаклидан қатъий назар барча корхоналар фаолиятини баҳолаш кўрсаткичи ва рағбатлантириш манбаидир. “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ фаолиятга объектив баҳо бериш учун фойда таркиби, тузилиши, уни ташкил этувчи элементларни динамик тарзда чуқур ўрганмоқ мақсадга мувофиқ.

7-жадвал маълумотлари далолат бериб турибдики, “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти 2013 йилни 56898,2 минг сўмлик фойда билан якунлаган.

7-жадвал.

**“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти
фойдасининг шаклланиши таҳлили**

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+;-)	Ўзгариш суръати (%)
1	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан кўрилган даромад	2477916,2	2446859,4	-31056,8	98,7
2	Сотилган (товар, иш ва хизмат)ларни таннарни	2221456,0	2206953,8	-14502,2	99,3
3	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан кўрилган ялпи фойда(1к-2к)	256460,2	239905,6	-16554,6	93,5
4	Давр харажатлари	105700,3	96896,6	-8803,7	91,7
5	Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар	х	х	-	-
6	Асосий фаолиятнинг фойдаси (3к-4к+5к)	150759,9	143009,1	-7750,8	94,9
7	Молиявий фаолият бўйича даромад	996,5	27095,4	26098,9	2719,1
8	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	6835,6	12455,0	5619,4	182,2
9	Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (6к+7к-8к)	144920,8	157649,5	12728,7	108,8
10	Фавқулудда фойда	х	х	-	-
11	Фавқулудда зарар	х	х	-	-
12	Даромад (фойда) солиғи тўлагунга қадар фойда (9к+10к-10к)	144920,8	157649,5	12728,7	108,8
13	Даромад солиғи	97243,9	100751,3	3507,4	103,6
14	Фойдадан солиқ ва бошқа ажратмалар	х	х	-	-
15	Соф фойда (12к-13к-14к)	47676,9	56898,2	9221,3	119,3

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖти “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот–2-сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди.

Фойданинг ортиши эвазига корхона ўз хўжалик фаолиятини янада кенгайтириш, ходимларини рағбатлантириш, замонавий техника-технологияларни сотиб олиш ва уларни корхона фаолиятига татбиқ этишлари натижасида корхонанинг янада ривожланишига замин яратади. Бу ҳолат эса корхонанинг хўжалик фаолиятини тўғри ташкил этилганлигидан ва бошқарув ходимларининг яхши ишлаётганлигидан ҳам далолат беради.

2.2. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслар самарадорлиги кўрсаткичларининг таҳлили

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналарда мавжуд ресурсларидан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан барча хўжалик юритувчи субъектлар ўзларининг моддий ресурсларидан самарали фойдаланишлари давр талаби ҳисобланади. Корхоналар моддий ресурслардан қай даражада самарали фойдаланишаётганлиги тўғрисида маълумотга эга бўлиш учун, корхонада моддий ресурсларни доимо таҳлил қилиб боришлари лозим.

Корхоналарнинг моддий ресурслари ҳолатини таҳлил қилиш – бу кенг кўрсаткичлар ёрдамида, комплекс усуллардан фойдаланиб корхоналарнинг мавжуд ресурслари бирлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхона мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш лозим. Шунинг учун ҳам корхоналар моддий ресурслари ҳолатини ва улардан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилиш лозим.

Корхоналарда моддий ресурсларни таҳлил қилишнинг асосий вазифалари қуйидагилар.

1. корхонанинг асосий воситаларини ва товар моддий захиралар умумий ҳажмини аниқлаш ва унга баҳо бериш.
2. моддий ресурсларнинг таркибини ўрганиш.
3. моддий ресурсларнинг ҳолати ва ҳаракатини таҳлил қилиш.
4. моддий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ўрганиш.

Шуларни инобатга олган ҳолда бизлар моддий ресурслар таҳлилинини корхона моддий ресурслари таркибига кирувчи асосий воситалар таҳлилидан бошлашни лозим топдик.

Корхоналар фаолиятини ривожланиш тенденцияларини, асосий фондларини иқтисодий самарадорлигини ўлчаш ва баҳолаш учун иқтисодиётга тааллуқли фанларда ва иқтисодчилар ўртасида кўрсаткичлар

тизимидан фойдаланиш зарурлиги тўғрисида инкор қилинмайдиган, ягона фикр мавжуд. Лекин кўп ҳолларда асосий фондлар билан боғлиқ барча кўрсаткичлар, уларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари деб ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади.

Асосий воситалардан (Ав) фойдаланиш самарадорлиги даражасидан умуман ишлаб чиқариш самарадорлиги келиб чиқади. Асосий воситалардан қанчалик кўп фойдаланса, шунчалик кўп маҳсулот чиқарилади, унинг таннархи арзонлашади, меҳнат самарадорлиги, фойда ва рентабеллик юқори бўлади.

Корхонанинг фаолиятини юритиши учун активлар шакллантирилган бўлиб уларнинг 2013 йилдаги ҳолати қуйидаги 8-жадвалда келтирилган.

8- жадвал

«Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖ активларининг 2013 йилдаги ҳолати

№	Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи (+;-)	Ўзгариш суръати, %
1	Барча активлар	587372	746937,9	159565,9	127,2
	Шу жумладан				
2	Жорий активлар	263152	313025,3	49873,3	119,0
	уларнинг улуши, %	44,8	41,9	-2,9	93,5
3	Узоқ муддатли активлар	324220	433912,6	109692,6	133,8
	уларнинг улуши, %	55,2	58,1	2,9	105,2

Манба: «Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖ нинг 2014 йил 1 январ ҳолатига бухгалтерия баланси маълумотлари асосида ҳисобланди.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2013 йил давомида «Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖ активларининг таркибида бир мунча ўзгариш содир бўлган. Бу ўзгаришлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

- Жорий активларнинг 2013 йил давомида 19,0 фоизга ортиши натижасида барча активлар ҳажми йил охирига келиб йил бошидаги кўрсаткичидан 27,2 фоизга ёки 159565,9 минг сўмга ортган;
- 2013 йил охирига келиб жорий активларнинг улуши барча активлар таркибида 41,9 фоизни ташкил қилган ва йил бошидагига нисбатан 2,9 пунктга пасайган;
- 2013 йил давомида узоқ муддатли активлар ҳажми 109692,6 минг сўмга ортган бўлиб, уларнинг жами активлардаги улуши 2,9 пунктга кўпайган.

Бу ўзгаришнинг «Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖ активларининг ижобий таркибий ўзгаришга эга эканлигини таъкидлаш жоиз. Ваҳоланки, бир календар йили давомида бу тариха ўзгаришнинг содир бўлиши битта корхона учун қийин. Аммо «Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖда бу нарсага эришилган. Яна шуни таъкидлаш керакки, корхонанинг ихтисослашуvidан келиб чиқадиган бўлсак жадвалдаги ҳолат ўта ижобий баҳоланиши мумкин.

Асосий фондларнинг самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш учун бизлар 9-жадвални тузишни лозим топдик. Чунки асосий воситалар самарадорлиги таҳлил қилиш ҳозирги модернизация шароитида кўшимча маблағ сарфламасдан кўпроқ маҳсулот чиқаришга, пировард натижада эса фойданинг кўпайишига олиб келади.

Келтирилган 9-жадвал маълумотларидан қуйидаги хулосаларга келинди: корхонада соф фойданинг 2012 йилга нисбатан 2013 йилда 9221,3 минг сўмга кўпайиши қарамасдан асосий воситаларнинг рентабеллилиги 2012 йилдаги 74,1 % дан 2013 йилда 24,0 % га камайди.

-асосий воситаларнинг қайтими, яъни асосий воситалар 1 сўмига қанча маҳсулот сотишдан тушган тушум тўғри келишини аниқлаш қуйидаги натижаларга олиб келди. 2012 йилда асосий воситалар қайтими 0,03 сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2013 йилда 0,10 сўмни ташкил этган.

9-жадвал

**“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ асосий
воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг таҳлили**
(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар номи	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+;-)	Ўзгариш суръати, %
Ҳажм кўрсаткичлари					
1	Соф фойда	47676,9	56898,2	9221,3	119,3
2	Сотилган маҳсулот ҳажми	2477916,2	2446859,4	-31056,8	98,7
3	Асосий воситалар қиймати	64375,4	236623,5	172248,1	367,6
Нисбий кўрсаткичлар					
4	Асосий воситаларнинг рентабеллиги, % (1қ *100 : 3қ)	74,1	24,0	-50,1	32,5
5	Асосий воситалар қайтими, сўм (2қ : 3қ)	38,5	10,3	-28,2	26,9
6	Асосий воситалар сиғими, сўм (3қ : 2қ)	0,03	0,10	0,07	372,2

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Бухгалтерия баланси – 1- сонли шакл” ва “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот –2- сонли шакл ” маълумотлари асосида ҳисобланди

Бундан кўришиб турибдики, корхонада асосий фондлар сиғими 2012 йилга нисбатан 2013 йилда 0,07 сўмга кўпайган.

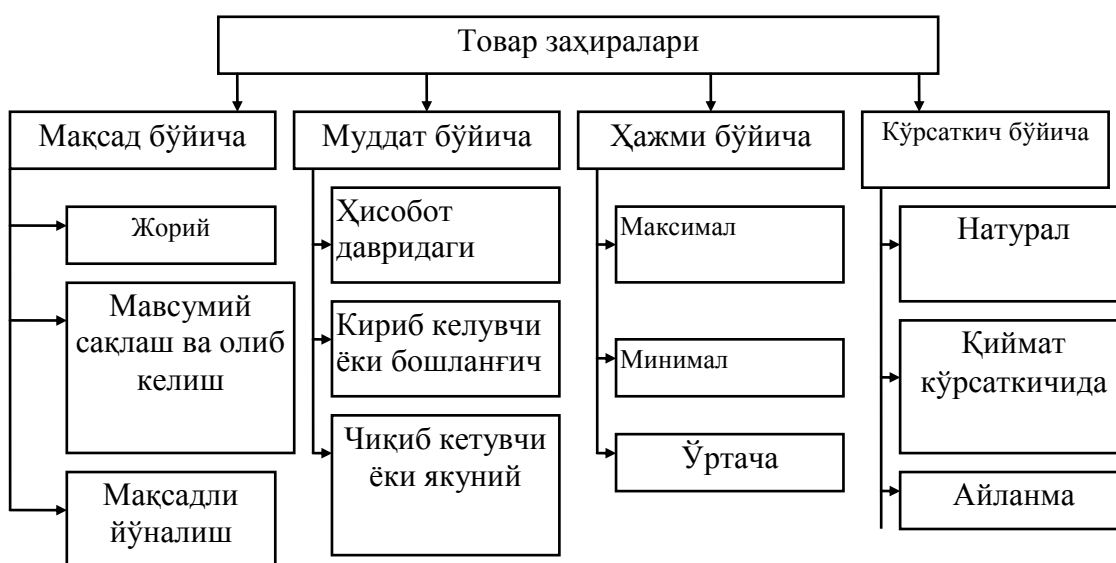
Умуман олганда “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ асосий воситалари самарадорлиги ифодаловчи барча кўрсаткичларнинг 2012 йилга нисбатан 2013 йилда камайиш тенденциясига эга бўлганлиги туфайли корхонанинг асосий воситалар самарадорлиги кўрсаткичларини 2012 йилга нисбатан 2013 йилда салбий баҳолаш мумкин. Бунга асосий сабаб асосий воситалар суммасининг 2012 йилга нисбатан 2013 йилда 172248,1 минг сўмга ёки салкам 3,7 мартага ошганлигидир.

Моддий ресурслар таркибида товар заҳиралар муҳим аҳамиятга эга. Товар заҳиралари ҳажми корхона учун оптимал бўлиши керак, яъни бу заҳира бир томондан узлуксиз савдо қилиш учун етарли бўлиши, иккинчи

томондан эса товар заҳираларининг тўпланиб ва бекор туриб қолмаслигига хизмат қилиши лозим. Товар заҳираларининг зарурлигини қуйидаги омиллар билан асослаш мумкин:

- товар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг вақт ва жой бўйича мос тушмаслиги;
- талаб ва таклиф ўзгаришларининг синхрон эмаслиги;
- нисбатан узлуксиз истеъмол ҳолатида ишлаб чиқариш жараёнининг дискретлиги ёки аксинча, истеъмол характери дискрет бўлганда ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги;
- талаб ва таклифнинг тасодифан тебраниш ҳолати мавжудлигида ва бошқалар.

Товар заҳиралари турли хил белгиларига кўра таснифланади (1-расм).

1-расм. Товар заҳираларининг таснифланиши

Товар заҳиралари ҳажми ва улардан фойдаланиш самарадорлиги бир қатор омиллар ёрдамида аниқланади:

- чакана товар айланмаси ҳажми ва таркиби;
- товар таклифи ва талаби нисбати;
- товар харид қилишни ташкил этиш (товар ҳаракатланишининг бўғинлилиги, олиб келиш усули ва ҳоказо);

- нарх даражаси ва динамикаси;
- товарларнинг табиий ва кимёвий хусусиятлари;
- корхона моддий-техника базаси аҳволи ва бошқалар.

Товар заҳиралари корхонанинг энг муҳим ресурсларидан бўлсада, улар ягона эмас. Яна бир муҳим элемент келиб тушаётган товарлар ҳажмидир. Келиб тушаётган товарлар ҳажми ва мос равишда товар харидлари ҳажми чакана товар айланмаси ва товар заҳиралари ҳолатига боғлиқ бўлади. Бу кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик уларни таҳлил қилиш жараёнида яққол кўзга ташланади.

Шунинг учун товар моддий заҳиралар тузилишини аниқлаш ва таҳлил қилиш усулини аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда 10-жадвалда кўриб чиқамиз.

10-жадвал
“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ товар-
моддий заҳиралар таркибини аниқлаш ҳисоб китоби
(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар номи	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+;-)	Ўзгариш суръати, %
1	Ишлаб чиқариш заҳиралари	10594,8	19106,8	8512	180,3
2	Тугалланмаган ишлаб чиқариш	-	-	-	-
3	Тайёр маҳсулот	-	-	-	-
4	Сотиш учун товарлар	103696,7	179657,4	75960,7	173,3
5	Жами товар-моддий заҳиралар	114291,5	198764,2	84472,7	173,9

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Бухгалтерия баланси – 1-сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди

Мазкур жадвал маълумотлари товар-моддий заҳиралар тузилишида ўзгаришлар рўй берганлигини кўрсатмоқда. Товар-моддий заҳиралар таркиби фақат ишлаб чиқариш заҳиралари ва товарлардан иборат бўлиб, 2012 йилда ишлаб чиқариш заҳиралари суммаси 10594,8 минг сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2013 йилда 19106,8 минг сўмни ташкил этган. Худди шундай товарлар миқдори ҳам 2013 йилда 2012 йилга нисбатан 19106,8 минг сўмни

ташқил этган. Товарлар миқдорининг кўпайиши эса салбий ҳолатдир. Бундан кўриниб турибдики корхона ишлаб чиқариш заҳиралари 2012 йилга нисбатан 2013 йилда 75960,7 минг сўмга ошган. Бу эса салбий ҳолатдир. Чунки товарлар кўпайса, бу меъёрдан ортиқча заҳиралар пайдо бўлишидан далолат беради. Бу маблағлар айланиши қисқараётганлиги ва товарларни сотиш харажатлари кўпаётганлигидан далолат беради. Буларнинг сабабини аниқлаб, ишлаб чиқариш ва товарлар заҳираларини меъёрга келтиришга қаратилган тегишли бошқарув қарорлари қабул қилиниши лозим.

Товар-моддий заҳиралардаги маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги улар айланиши, рентабеллиги ва маблағлар айланиши тезлашиши (секинлашиши) оқибатида озод бўлган (қўшимча жалб қилинган) маблағлар суммаси бўйича топилади.

Товар-моддий заҳиралардаги маблағлар айланиши кунлар ва неча марталигига кўра ҳисоб-китоб қилинади. Айланиш кунларидаги товар заҳиралари маблағнинг бир марта айланиши учун кетган кун миқдорини акс эттиради. Товар заҳиралари маблағининг ўртача йиллик суммасини сотилган маҳсулотнинг бир кунлик қийматига бўлиш йўли билан топилади.

Товар заҳираларининг айланиш коэффицентини мартада аниқлаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини (стилган маҳсулотни) товарлар қолдиғининг ўртача суммасига бўлинади. Бу кўрсаткич товар заҳираларига қўйилган маблағлар айланиши миқдорини кўрсатади.

Товар заҳираларининг кунлардаги айланиш тезлиги қанча паст ва коэффиценти қанча юқори бўлса, товар заҳираларига қўйилган маблағлар шунча тез бўлади ва аксинча.

Товар-моддий заҳиралардаги маблағлар рентабеллиги ($P_{\text{тмз}}$) соф фойдани (СФ) товар-моддий заҳиралар ўртача суммаси ($\text{ТМЗ}_{\text{ўрт}}$)га бўлиш йўли билан аниқланади. Товар-моддий заҳиралардаги маблағларнинг айланиш тезлашиши (секинлашиши) оқибатида қўшимча жалб қилинган маблағлар суммасини топиш зарур заҳираларидаги маблағдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашнинг муҳим жиҳатларидан биридир (11-жадвал).

**Товар-моддий захираларнинг самарадорлигини ифодаловчи
кўрсаткичлари таҳлили**

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	2012 йил	2013 йил	Фарқи (+;-)
1	Товар-моддий захиралар суммаси	114291,5	198764,2	84472,7
2	Маҳсулот сотишдан келган тушум	2477916,2	2446859,4	-31056,8
3	Товар-моддий захиралардаги маблағлар айланиши, кун ҳисобида ($1_k * 365 : 2_k$)	16,8	29,6	12,8
4	Маҳсулот сотишдан кундалик тушум ($1_k : 365$)	313,1	544,6	231,4

Манба: “Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ “Бухгалтерия баланси – 1-сонли шакл” ва “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2 - сонли шакл” маълумотлари асосида ҳисобланди

Бажарилган ҳисоб китоблар асосида товар захираларидаги маблағлар айланиши 2012 йилда 16,8 кунни ташкил этган бўлса, 2013 йилда 29,6 кунни ташкил этганлигини кўраимиз. Бошқача айтганда, ҳисобот йилида у 12,8 кунга секинлашган. Бу албатта салбий ҳолатдир. Чунки товар захираларидаги маблағлар қанча секин айланса шунча ёмон натижаларга олиб келади.

Корхона раҳбарлари товар-моддий захиралар айланишини тезлаштириш учун барча чораларни кўриши лозим. Бу ўз навбатида, умуман айланма маблағлар ҳаракатини тезлаштиради ва бошқа хўжалик эҳтиёжларига йўналтирилиши мумкин бўлган маблағларни тежаб қолади.

III-БОБ. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари

3.1. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурсларини ривожлантириш истиқболлари

Республикамизнинг иқтисодий тараққиёти, халқнинг фаравон турмуш даражаси, қолаверса меҳнат ресурсларининг иш билан бандлик даражаси савдо соҳасининг ривожини билан боғлиқдир. Бу ҳолат эса савдо корхоналарининг иқтисодий эркинлигини рағбатлантириш даражасининг ривожланиши билан тавсифланади.

Мамлакатимизда савдо корхоналарини янада тараққий эттиришда асосий эътибор савдо соҳасидаги ислохотларни чуқурлаштириш, савдо ва бошқариш жараёнларида бозор тамойилларини тўла қарор топтириш асосида аҳолининг турмуш даражасини кескин оширишга қаратилмоқда. Шу каби вазифаларни амалга оширишда эса барча савдо корхоналари мавжуд ресурсларидан, айниқса моддий ресурсларидан самарали фойдаланишлари ва бу ресурсларни келажакда ривожлантириш истиқболлари бўйича керакли чора-тадбирларни ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари лозим бўлади.

Бизнинг фикримизча “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖда моддий ресурсларни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларни қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Савдо соҳасида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, барча субъектлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни бозор тамойиллари асосида амалга ошириш, шартномавий мажбуриятларнинг бажарилишида томонлар масъулиятини ошириш.

2. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ да асосий воситалар ҳолатини янада яхшилаш мақсадида корхонада моддий ва маънавий эскирган асосий воситаларни янгилаш, унинг самарадорлигини ошириш, янги технологиялардан фойдаланиш механизмларини жорий этиш, асосий воситаларни таъмирлаш тадбирларини амалга ошириш;

3. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий-техник

базасини мустаҳкамлаш. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш эвазига республика иқтисодиёти барқарор юқори суръатлар билан ривожланмоқда.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримовнинг 2013 йилнинг асосий яқунлари ва 2014 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида: “Иқтисодиётимизнинг деярли барча тармоқлари модернизация қилиниб, амалда технологик жиҳатдан янгиланмоқда”²⁹ – деб таъкидлаб ўтди. Демак, бугунги кунда савдо соҳаси корхоналарини модернизациялаш ва технологик жиҳатдан янгилаш эвазига иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш давр талаби бўлиб қолмоқда.

4. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖда пластик карточкаларни юклаб оладиган ва бошқа кўплаб амалларни бажарадиган банкоматларни ўрнатиш (Самарқанд шаҳридаги “GERMES”, “FAROVON”, “KORZINKA” супермаркетларида мавжуд);

5. Товарлар ассортиментини кўпайтириш (озик-овқат ва ноозик овқат товарларини) (“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ да аҳолини истеъмол товарлари билан таъминлашда камчиликлар мавжуд. Кўплаб турдаги товарларни аҳоли асосан район марказларидаги ёки шаҳардан харид қилишади);

6. Автомобиллар учун махсус тўхташ жойларининг мавжудлиги (Тошкент шаҳридаги “Mega Planet”, Самарқанд шаҳридаги “Корзинка” супермаркетларида мавжуд);

7. Ёш болалар учун алоҳида майдончаларнинг борлиги (Тошкент шаҳридаги “Mega Planet” супермаркетида ёш болаларга махсус қараб турадиган жой ёки товарларни жойлаштириш учун мўлжалланган махсус

²⁹Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йўли бўлади. Халқ сўзи. 2014 йил 18 январь.

юрар саватчаларнинг пастки қисмида болалар ўтирадиган ўриндиқ мавжуд);

8. Харидорларга дам олиш учун барча қулайликларни яратиш, овқатланиш учун кафе-барлар, аптекалар, “пайнет хизматлари” учун автоматлар, хожатхона ва бошқалар)

9. Доимий харидорларини рағбатлантириб туриш;

10. Турли акцияларни мунтазам ўтказиб туриши (масалан Тошкент шаҳрида фаолият кўрсатаётган “**Саф савдо**” магазинларида ҳафтанинг ҳар якшанба кунлари барча товарлар нархи 5 % га арзон сотилса, Самарқанд шаҳридаги “**Корзинка**” супермаркетида эса ҳафтанинг барча кунларида маълум турдаги товарлар нархи 5 % га арзон сотилади);

11. Ўз товарлари ва хизматларини харидорларга доимо ОАВ (телевидения, радио, интернет саҳифалари) воситаларида реклама орқали етказиш (Россиянинг “Eldorado” ва “Пятёрочка” супермаркетлари доимо телевизорларда ўзларининг товарлари ва хизматларини реклама қилишади);

12. Корхонада замонавий қадоқлаш ускуналарини ўрнатиш (Масалан, Самарқанд шаҳридаги “GERMES”, “FAROVON”, “KORZINKA” супермаркетларида килограммлаб сотиладиган (печенье, шакар, туз ва бошқ) турдаги барча озиқ-овқат товарлари шу супермаркетларнинг номлари битилган ихчам ва қулай упаковкаларда расталарда сотиш учун махсус қадоқланади);

13. Корхонада товарларни сақлайдиган музлатгичлар, магазинни салқинлигини таъминлайдиган кондиционерлар ва ҳисоб-китоб ишларини амалга оширадиган касса ҳамда терминалларни доимий ва узлуксиз ишлашини таъминлаш учун движокларни харид қилиш;

14. Харидорларга қулайликлар яратиш учун товарларни олиб юриш учун махсус саватчаларни ташкил этиш;

15. Харидорларнинг сумкалари ва бошқа бумлари сақланадиган калитли ва номерли шкафчаларни ўрнатиш;

16. Хом-ашё ва ёқилғи энергетика ресурсларидан тежамли фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш тизимини мукаммаллаштириш;

17. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ нинг иш вақтини аҳоли иш вақтига мослаштириш асосида товарларни сотишни кўпайтириш (Масалан, Самарқанд шаҳридаги “GERMES” супермаркети 8⁰⁰-23⁰⁰ гача ишлайди);

18. Харидорларнинг товарларни тез ва осон харид қилишлари, керакли товарларни излаб вақтларини беҳуда ўтказмасликлари учун магазиннинг ичида бўлимлар номлари остида катта плакатларни ўрнатиш (парфюмерия товарлари, ичимликлар, кийим-кечаклар ва ҳ.к.) ва реклама ишларини яхшилаш;

19. Товарларни сотилиши тезлаштириш мақсадида олдиндан буюртмалар олиб, товарларни уйга етказишни ташкил этиш;

20. Харид қилинган товарларни оддий салафанларда эмас, балки махсус магазин реквизитлари (номи, манзили, телефони ва бошқ) ёзилган салафанларни таклиф этиш;

20. Қишлоқ жойларда яшовчи аҳолига уй шароити учун зарур бўлган мебел ва маиший-электр товарларини кредитга бериш;

21. узоқ тоғли ҳудудлар ва чўл зоналарида, бориш қийин аҳоли пунктларида яшовчи фуқароларни чакана савдо хизмати билан таъминлаш учун ҳафтасига камида 1 марта қатнайдиган мобил автодўконлар фаолиятини ташкил этиш;

22. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ни келажакда замонавий супермаркет, минимаркет шаклидаги савдо корхонасига айлантириш ва бошқалар.

Яратилган имкониятлардан “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ самарали фойдаланса хўжалик фаолияти юқори суръатлар билан ўсиши, моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш эвазига истиқболда кўзланган натижаларга эришиш таъминланади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, савдо корхоналарининг ривожланиши билан мамлакатимизда аҳоли бандлигини таъминлайдиган ва унинг асосий даромад манбаи бўлган муҳим соҳага айланади.

3.2. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари

Ҳозирги даврда мамлакатимиз реал секторида савдо соҳасининг роли тобора ошиб бормоқда. Хусусан, мазкур соҳанинг ЯИМ даги улуши 2012 йилда 8,8 фоизни ташкил этди. Ушбу кўрсаткичнинг (2008 йилда 8,6 фоиз³⁰ни ташкил этган) йилдан йилга ошиб бораётгани савдо соҳасининг аҳамиятини янада кўчайтиради. Бу ҳол мазкур соҳани янада ривожлантириш учун унинг концептуал йўналишларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқишни ва уни ривожлантириш йўналишларини белгилашни зарурат этади. Чунки, ҳозирги даврга келиб, нафақат кишилар ҳаётининг моддий жиҳатлари, балки иқтисодиётнинг барча тармоқларини ривожланиши, миллий иқтисодиётнинг самарадорлиги савдо соҳасига боғлиқ бўлиб бормоқда.

Савдо соҳаси мамлакат иқтисодиётининг таркибий қисми сифатида ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этадиган соҳадир. Савдо соҳаси биринчи галда иқтисодий – ижтимоий фаолият бўлиб, бевосита кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига мос келади. Бу соҳанинг иқтисодиётда тутган ўрни беқиёс бўлиб, уни ривожлантиришдан республикамиз қуйидаги манфаатларни кўради:

- ЯИМ ишлаб чиқаришда иштирок этади;
- моддий ва номоддий неъматлар ишлаб чиқарувчи кичик бизнес субъектлари сифатида шаклланади;
- янги иш жойлари ва корхоналар бунёд этилади;
- аҳолига савдо хизмати кўрсатиш ҳажми ошади;
- ҳудудий инфратузилма ва савдо объектлари ислоҳ қилинади;
- мамлакат бозорини товарлар билан тўлдириб боради ва унга бўлган талабни қондиришга имконият яратади;
- хусусий тадбиркорлар ва бошқа нодавлат ва давлат инвесторлари маблағлари ҳисобидан янги иш ўринларини очади;

³⁰ ЎзР Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари

- товарларларга бўлган эҳтиёжни қондириш эвазига мамлакат аҳолисининг фаровонлигини оширади;
- ўз ишловчиларини ойлик маоши билан таъминлаб туради ва уларнинг оиласини тебратиш имкониятини яратади ва ҳ.к.

Ушбу манфаатлар эътиборга олиниб, савдо корхоналари хўжалик фаолияти ислоҳ қилинади.

Барча хўжалик юритувчи субъектлар учун мавжуд моддий ресурслардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, мавжуд моддий ресурслардан самарали фойдаланиш мамлакат, жамият иқтисодиёти олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Жамият ривожланишининг ҳозирги ўтиш даврида моддий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш учун замонавий янги техникалардан унумли фойдаланиш, шунингдек, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкорлик билан татбиқ этиш талаб қилинади. Улар ёрдамида моддий ресурсларнинг шлаб чиқаришга сарф қилиниши, тежалиши таъминланади.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида моддий бойликлардан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш, хўжасизликка қарши курашиш, маҳсулот таннархида моддий харажатларнинг улушини камайтириб бориш масалалрига алоҳида эътибор берилади. Жумладан, моддий ва меҳнат ресурсларини тўғри, тежамли сарфлаш миллий иқтисодиётни янада ривожлантиришда, аҳолининг моддий фаровонлигини оширишда муҳим омилдир.

Ҳозирги пайтда корхоналар тасарруфидаги барча ресурслардан тежамли фойдаланиш янада долзарб масалалардан бири бўлиб турибди.

Эркин бозор иқтисодиётига ўтиш чуқур ислохотларни амалга оширишни талаб қилади. Барча корхоналар хўжалик фаолияти самарадорлигини оширувчи тадбирларни амалга ошириши зарур. Самарали ташкил этилган иқтисодиётга ўтиш ҳар тамонлама ривожланган ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари билан таъминланган бўлиши лозим.

“Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖда ҳам ресурслардан самарали фойдаланиш орқали фаолиятини ривожлантиришга эътибор қаратилиши лозим. Бизлар битирув малакавий ишимизда моддий ресурслардан самарали фойдаланишни асосий воситалардан ва товар моддий захиралардан самарали фойдаланиш нуқтаи назаридан кўриб чиқдик.

Асосий фондлардан самарали фойдаланиш уларнинг самарадорлигини оширишга таъсир қилувчи интенсив ва экстенсив омиллардан қанчалик тўлиқ фойдаланилаётганлигига боғлиқ.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўли ортиқча ускуналар миқдорини камайтириш ва ўрнатилмаган ускуналарни ишлаб чиқаришга тезроқ жалб этиш ҳисобланади. Меҳнат воситалари катта қисмининг бекор туриши ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ўстириш имкониятларининг қисқаришига, ускуналарнинг бекордан бекор жисмоний эскиришига ва узоқ вақт ишламасдан сақланиш натижасида уларнинг яроқсиз аҳволга келиб қолишига сабаб бўлади. Вақт ўтиши билан яхши сақланган ускуналар ҳам маънавий эскириш натижасида жисмоний эскирган ускуналар қаторига қўшилиб қолади.

Асосий фондлардан фойдаланиш интенсивлигини ошириш куйидагиларни талаб қилади:

- ишлаб чиқариш технологияларини ва меҳнат қуролларини такомиллаштириш;
- меҳнатни илмий ташкил этишни ва бошқаришни такомиллаштириш;
- ишчиларнинг профессионалиги ва билимини ошириш;
- ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнидаги нуқсонларни бартараф қилиш.

Техника ривожланиши ва шу билан боғлиқ равишда жараёнларни интенсивлаштириш чегараланмаган. Шунинг учун асосий фондлардан фойдаланишни интенсив ошириш имкониятлари ҳам чегараланмаган.

Асосий воситалардан самарали фойдаланиш учун куйидаги ишларни амалга оширишини тавсия қиламиз.

– корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жихозлашни янада жадаллаштириш, замонавий мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш.

– ишлаб чиқарилаётган ва сотилаётган маҳсулот ҳажмини ошириш.

– асосий воситалар алоҳида турларидан интенсив фойдаланиш.

– корхонанинг техникавий даражасини кўтариб туриш ва бошқалар.

Товар моддий заҳиралардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида :

- маҳсулот сотиш ҳажмини кўпайтириш;
- сотилаётган маҳсулот сифатини ошириш ва турларини кўпайтириш;
- товар-моддий заҳиралар тузилишини мақбуллаштириш;
- товар-моддий заҳиралар айланишини тезлаштириш мақсадида ҳар қандай қонун доирасидаги ҳаракатга йўл бериш;
- товар-моддий заҳираларнинг меъёрдан ортиқчалигини мақсадли бошқаришни йўлга қўйиш (товарларни имтиёзли шартларда сотиш, ижарага бериш, бартер операциялари ва ҳоказо);
- товар-моддий заҳиралар бўйича меъёрий заҳиралар сақланишига амал қилиш;
- меъёридан ортиқча ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот заҳираларини, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмларини камайтириш;
- сотилаётган маҳсулотга талаб ва таклифни ўрганишни яхшилаш;
- товар-моддий заҳираларни қабул қилиш, сақлаш ва етказишни тўғри ташкил этиш лозим.

Товар-моддий заҳиралар билан боғлиқ санаб ўтилган вазифаларни ҳал этиш корхона иши самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррардир.

Айтилганларни корхона фаолиятига қўллаш фикримизча, товарлар сотилмай қолишининг олдини олиш ва натижада моддий ресурслар самарадорлигининг ошишига олиб келади.

IV-БОБ. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖда меҳнат муҳофазаси ва ёнги хавфсизлигини таъминлаш масалалари

4.1. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ да ходимлар меҳнат муҳофазаси

Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохатларнинг бош мақсади инсон манфаатларига қаратилган. Шунга кўра, корхоналарда ҳам фаолият кўрсатаётган ходимлар саломатлигини, улар ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш корхона раҳбариятининг диққат марказида бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофазаси «Меҳнатни муҳофаза қилиш» қонунига биноан (5-модда) меҳнат муҳофазаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан назорат қилинади.

Давлат структурасидаги барча бўлимлар бу билан шуғулланиб, бошқариб боришади.

Корхоналарда меҳнат қонунларининг бузилмаслигининг тармоқ назоратини вазир ва бирлашмалар бўйсунуш тартиби билан амалга оширади.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча соҳалари бўйича бажариладиган тадбирлар давлат бюджети, корхона, ташкилот, ҳомийлар ва бошқалар томонидан молиявий таъминланади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш воситаларини яратиш мажбурийлиги ҳам қонунда батафсил кўрсатиб ўтилган. Унга кўра корхоналар ходимларнинг техника хавфсизлигини таъминлашлари, шу мақсадда тегишли адабиётлар, плакатлар билан таъминлашлари, ходимлар ўртасида инструктажлар ўтказиб туришлари, шунингдек, зарурий ҳолларда ходимларни сут, даволаш-профилактика озиқ-овқати, газли шўр сув, шахсий ҳимоя ва гигиена воситалари билан таъминлаши лозимлиги келтирилган.

Корхонадаги ҳар бир иш жойидаги меҳнат шароити меҳнатини муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрлари талабаларига мувофиқ бўлиши лозим.

Корхонада меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг хавфли ва зарарли омиллари устидан назорат ўрнатилишини ташкил этиш ва назоратнинг натижалари тўғрисида меҳнат жамоаларини ўз вақтида хабардор қилиш маъмурият зиммасига юкланади.

Меҳнат шароити зарарли ва хавфли ишлаб чиқаришларда, шунингдек, ўта нохуш ҳароратли ёки ифлосланишлар билан боғлиқ шароитларда бажариладиган ишларда меҳнат қилувчиларга давлат бошқаруви идоралари белгिलाган меъёрларда махсус кийим, пойабзал ва бошқа махсус химоя воситалари, ювиш ва дезинфекциялаш воситалари, сут ёки унга тенглашадиган бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари, парҳез овқат бепул берилади.

Корхонада меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш юзасидан маъмурият билан ходимларнинг ўзаро мажбуриятлари жамоа шартномаси ёки битимида кўзда тутилади.

Корхона маъмурияти томонидан меҳнат конунчилигига риоя қилиниши юкори идора органлари, махсус давлат инспекцияси (Гос энергоназор), прокуратура шунингдек касаба союз органлари ва уларнинг раҳбарлигидаги жамоатчилик назорат қилади.

Касаба союзларнинг ишлаб чиқаришдаги кумиталари ҳузуридаги меҳнат муҳофазаси бўйича комиссия ташкил қилинади. Комиссия меҳнат конунчилигига, хавфсизлик техникасига ва ишлаб чиқариш санитариясига доир қоида ва нормалларга риоя қилишни текширади ва меҳнат муҳофазасига оид бўлган курикларда иштирок этади.

Бу комиссия ишчиларга инструктаж бериш ва хавфсиз ишлаш усулларини ўргатиш сифатини, хатолар ва асбобларнинг тузуклигини, меҳнат муҳофазасига ажратилган маблағларни сарфланишини, бахтсиз ходисаларни тугри ҳисобга орлинишини назорат қилади, ишлаб чиқариш травматизли ва касбий касалликлар сабабларини урганади ва маъмуриятга таклифлар киритади, ишчиларнинг махсус коржома, махсус оёқ кийими индивидуал химоя воситалари сут, совун, сифатли ичимлик сув билан

вактида таъминланишини назорат қилади. Комиссия истаган вактида иш уринларини текшириши мумкин.

Мехнат муҳофазаси бўйича жамоат инспектор хужаликнинг ҳар қайси бўлинмасида бир йил муддатга сайланади. У мехнат қонунчилигига риоя қилинишини, инструктажнинг уз вактида утказилишини назорат қилади, станоклар асбоб-ускуналар, химояловчи қурилмалар бузуклигини аниқлаш, чиқиндиларни уз вактида йиғиштириб олиниши, утиш жойлари ва иш уринларида тартибга риоя қилинишини назорат қилиб туриши зарур, шунингдек ишчилар махсус коржома, химояловчи воситалар, совун билан таъминланишини текшириб туриши зарур.

Корхоналарда қасаба союз қошида мехнат техникавий инспектори тайинланади. У мехнат қонунчилиги бўйича ишларни қасаба союзига қарашли корхоналарда назорат қилади. Бундан ташқари қурилган корхона ва хоналар унинг ижозатсиз фойдаланишга топширилади. Ҳамда давлат назорати инспекциялари билан алоқада бўлади. "Йўл ҳаракати қоидалари" га риоя қилишни Давлат автоинспекцияси назорат қилади.

Электр қурилмалар, электр тармоқлар, буғ қозонлари, электр станциялари, қишлоқ хўжалиги корхоналаридаги кўтариш-тушириш техникалари ишлаши ва уларга ҳавфсиз хизмат кўрсатиш қоидалари риоя қилишни Давлат энергия назорати инспекцияси назорат қилади.

Давлат санитария назорати Республика соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан амалга оширилади.

4.2. “Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ёнғин хавфсизлигини таъминлаш масалалари

Инсониятнинг ҳаёти ва иш жараёнида содир бўлиш эҳтимоли кўп бўлган ва катта талофат келтирадиган бахтсиз ҳодисалардан бири ёнғин ҳисобланади. Шунинг учун корхоналарда ёнғин хавфсизлиги чораларини кўриш, ёнғин содир этган ҳолларда уни ўчиришга мослашган асбобларга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

Корхоналарда, ташкилотларда хавфсизликни таъминлаш ва иш шароитини яхшилаш маъмуриятнинг асосий вазифаси сифатида меҳнат қонунлари ва кодексида ёзиб қўйилган.

Ҳар қандай корхонада ишлаб чиқариш технологияси, ишлатиладиган хом ашёси, чиқарадиган маҳсулоти ва жойлашган биносининг конструкцияси ҳисобга олинган ҳолда ёнғин чиқишга, портлашга ва ёнғин чиққан тақдирда унинг тарқалишига, шунингдек ёнғиннинг асоратига асосланган ҳолда ёнғинга ва портлашга хавфлилик даражаси белгиланади.

Албатта, ҳар бир корхонада ёнғин хавфи биринчи навбатда, у ерда ишлатилаётган хом ашёнинг ва чиқарилаётган маҳсулотнинг ёнғинга хавфлилик даражаси билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам корхоналарни категорияларга ажратганда ишлатилаётган моддаларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ҳисобга олинади.

Корхоналарда ёнғинга қарши кураш ишларини шу корхоналарнинг ёнғинга хавфлилик даражасига қараб, корхона маъмурияти белгилайди. Агар корхонада ёнғин хавфи бўлса, унда ёнғинга қарши кураш бўлими ташкил қилинади. Бундай бўлим ўзининг махсус ёнғинга қарши кураш командаларини ташкил қилади.

Ҳозирги вақтда давлат ёнғинга қарши кураш назоратини Ички ишлар вазирлигининг ёнғиндан муҳофаза қилиш бош бошқармаси амалга оширади. Унинг асосий вазифаси корхоналарда ёнғин ва портлашга олиб келадиган сабабларни йўқотишга қаратилган ташкилий ва техник чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишдан иборатдир.

Қабул қилинган технологик лойиҳалашнинг амалдаги меъёрларига биноан барча ишлаб чиқариш корхоналари технологик жараёнларнинг портлаш ва ёнғин хавфи бўйича беш тоифага бўлинади (А, Б, В, Г ва Д).

«А» ҳамда «Б» тоифалар портлаш ва ёнғин хавфи мавжуд корхоналардир.

«В» тоифасига фақат ёнғин хавфи мавжуд корхоналар киради. Улар «А» ва «Б» тоифаларида учрамайдиган ёнувчи суюқлик, чанг ва толалар, каттиқ ёнувчи модда ҳамда материаллар мавжудлиги билан характерланади.

«Г» тоифага ёнмайдиган моддалар ва материалларни иссиқ, чўғланган ёки эриган ҳолда ишлайдиган, иш жараёнида нурсимон иссиқлик ажраладиган учкун, аланга чиқиб турадиган, шунингдек, каттиқ, суюқ ва газсимон ёқилғи ёқиладиган цехлар киради. «Д» тоифага ёнмайдиган моддалар ва материаллар совуқ ҳолатида ишлатиладиган цехлар киради.

Ёнғин саноат корхоналари, халқ хўжалигининг барча тармоқларида юз бериб, етказадиган зарари жиҳатидан табиий офатларга тенглашиши мумкин бўлган ҳодиса ҳисобланади. Улар катта моддий зарар келтириши билан бирга оғир бахтсиз ҳодисаларга - заҳарланиш, куйиш ҳамда кишилар ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин.

Ёнғинга қарши кураш ишлари давлат миқёсида амалга оширилади. Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш, унинг ривожланиб, тарқалиб кетмаслиги чора-тадбирларини олдиндан кўриш, унга қарши самарали кураш олиб бориш ёнғинни ўчиришда қўлланиладиган бирламчи воситалардан тўғри фойдаланишга қаратилган.

Корхонани лойиҳалашда, куришда, технологик жараёни амалга оширишда эътиборга олинadиган ёнғин хавфсизлиги чора тадбирлари келажакда ёнғиннинг олдини олиш ва ундан огоҳлантиришда муҳим ҳисобланади.

Ёнғин хавфсизлиги қоида-талабларининг бузилиши, технологик жараённинг режимга тўғри келмаслиги, электротехник асбоб-ускуналарнинг носозлиги, улардан фойдаланиш қоидасининг бузилиши саноат

корхоналарида ёнғин, портлаш бўлишига олиб келади.

Ёнғин содир бўлиши асосан техника хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши, корхона ва цех маъмурияти томонидан камчиликларга йўл қўйилиши билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш корхоналарида мавжуд бўлган сабаблар, бериладиган ёки қўйиладиган компонентлар таркиби ва тезлигининг ўзгариши, аралаштирилмаслиги, ускунага бегона модда тушиб қолиши, хом-ашё таркибининг ўзгариши, газ, буғларни йўқотиш усулининг бузилиши ва бошқа ҳолатлар аварияга, портлашга олиб келади.

Технологик жараёнларда ёнғин хавфсизлигини таъминлашда қуйидаги умумий тадбирлар амалга оширилади:

- 1) хавфли технологик усулларни хавфсиз турига алмаштириш;
- 2) ускуна-мосламаларни тусикланган ҳолатда жойлаштириш;
- 3) корхона биноларидаги қўлланадиган ёнувчи ва портлашга хавфли моддаларнинг миқдорини камайтириш;
- 4) ускуна, газ қувурларида, ҳаво алмаштириш тизимида ёнувчи моддаларнинг портлашга хавфли концентратияси ҳосил бўлишига йўл қўймаслик;
- 5) ёнувчи аралашмаларга ингибиторлар, инерт моддалар қўшиш;
- 6) ёнғин алангаланадиган моддаларни сақлашда, улар билан ишлашда инерт муҳитини яратиш;
- 7) ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, механизациялаш, узлуксизлигини таъминлаш;
- 8) технологик ускуна ва коммуникацияларнинг герметиклигини таъминлаш ва жараёнда вакуум қўллаш;
- 9) белгиланган технологик режимни аниқ бажариш, стандартларга амал қилиш;
- 10) технологик ускуналарни таъмирлаш, тузатишдан сўнг ва ишга туширишдан аввал сув буғи ёки инерт газ билан ишлаш;
- 11) хавфли жойларда ўт манбаининг пайдо бўлишига

йўл қўймаслик;

12) Ёнғин ва портлашнинг тарқалишига йўл қўймаслик;

13) кўрик, синов, режали-огоҳлантирувчи таъмирлаш ишларини ўз вақтида олиб бориш, касб эгалари, мутахассисларни талабга мувофиқ танлаш.

14) Технологик жараён ва унга боғлиқ, ишларнинг ёнғин хавфлилиги аввалдан баҳоланиб, сўнгра хавфни бартараф этиш учун муҳим, аниқ тадбирлар ишлаб чиқилади.

Савдо корхоналари бино ва иншоотларида ёнғинни ўчириш учун сув, сув буғи, кўпик, инерт газлар, кукунлар, сиқилган ҳаво ва қаттиқ моддалар кенг қўлланилади. Ўт ўчириш моддалари электр ўтказиш ва электр ўтказмаслик хоссаларига эга бўлади. Шунингдек, зарарли кам захарли ва захарсиз турларига булинади. Шунинг учун корхона объектлари ва майдонларини ёнғин учуриш моддалари билан таъминлашда ва ёнғинни ўчиришда бирор услубни қабул қилганда уларни ҳисобга олиш керак.

Хулоса ва таклифлар

“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖнинг моддий ресурслари самарадорлигини ошириш йўллари мавзусидаги битирув малакавий ишни бажариш ва ўрганиш қуйидаги хулосаларни қилишга имконият берди:

1. Ҳозирги пайтда корхоналар тасарруфидаги барча ресурслардан тежамли фойдаланиш янада долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Ушбу шароитда моддий ресурсларнинг савдо корхоналари фаолиятидаги аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

2. “**Ресурс** – (французча **ressource**-ёрдамчи восита) – пул маблағлари, бойлик, захира, имкониятлар; давлат бюджетида даромад манбалари, табиий, иқтисодий, меҳнат, валюта ва бошқа ресурс бўлиши мумкин” деб таъкидлаган.

3. “Моддий ресурслар таркиби – асосий фондлар (меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари) ва айланма фондлар (маблағлар (товар моддий захиралар)) муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари) дан иборат.

4. Савдо корхоналарида моддий ресурслар самарадорлигига қуйидаги омилларни таъсир этади:

- маҳсулот ҳажмининг кўпайиши;
- моддий ресурслар тузилишининг яхшиланиши;
- товар моддий захираларни белгиланган меъёрлар даражасига етказиш;
- дебеторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- сотилаётган маҳсулотга талабни ўрганишнинг яхшиланиши;
- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг яхшиланиши кабилар.

5. 2013 йил давомида «Қўшработ савдо ишлаб чиқариш корхонаси» МЧЖ активларининг таркибида бир мунча ўзгариш содир бўлган. Бу ўзгаришлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда: Жорий активларнинг 2013 йил

давомида 19,0 фоизга ортиши натижасида барча активлар ҳажми йил охирига келиб йил бошидаги кўрсаткичидан 27,2 фоизга ёки 159565,9 минг сўмга ортган бўлса, 2013 йил охирига келиб жорий активларнинг улуши барча активлар таркибида 41,9 фоизни ташкил қилган ва йил бошидагига нисбатан 2,9 пунктга пасайган. 2013 йил давомида узоқ муддатли активлар ҳажми 109692,6 минг сўмга ортган бўлиб, уларнинг жами активлардаги улуши 2,9 пунктга кўпайган (8-жадвал).

6. Корхонада соф фойданинг 2012 йилга нисбатан 2013 йилда 9221,3 минг сўмга кўпайиши қарамасдан асосий воситаларнинг рентабеллилиги 2012 йилдаги 74,1 % дан 2013 йилда 24,0 % га камайди. Асосий воситаларнинг қайтими, 2012 йилда 0,03 сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2013 йилда 0,10 сўмни ташкил этган (9-жадвал).

7. Товар-моддий захиралар таркиби фақат ишлаб чиқариш заҳиралари ва товарлардан иборат бўлиб, 2012 йилда ишлаб чиқариш заҳиралари суммаси 10594,8 минг сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2013 йилда 19106,8 минг сўмни ташкил этган. Худди шундай товарлар миқдори ҳам 2013 йилда 2012 йилга нисбатан 19106,8 минг сўмни ташкил этган. Буларнинг сабабини аниқлаб, ишлаб чиқариш ва товарлар заҳираларини меъёрга келтиришга қаратилган тегишли бошқарув қарорлари қабул қилиниши лозим (10-жадвал).

8. Бажарилган ҳисоб китоблар асосида товар заҳираларидаги маблағлар айланиши 2012 йилда 16,8 кунни ташкил этган бўлса, 2013 йилда 29,6 кунни ташкил этганлигини кўрамиз (11-жадвал). Бошқача айтганда, ҳисобот йилида у 12,8 кунга секинлашган. Бу албатта салбий ҳолатдир. Чунки товар заҳираларидаги маблағлар қанча секин айланса шунча ёмон натижаларга олиб келади.

Корхона раҳбарлари товар-моддий заҳиралар айланишини тезлаштириш учун барча чораларни кўриши лозим. Бу ўз навбатида, умуман айланма маблағлар ҳаракатини тезлаштиради ва бошқа хўжалик эҳтиёжларига йўналтирилиши мумкин бўлган маблағларни тежаб қолади.

9. Асосий воситалардан самарали фойдаланиш учун қуйидаги ишларни амалга оширишини тавсия қиламиз.

– корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жихозлашни янада жадаллаштириш, замонавий мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш.

– ишлаб чиқарилаётган ва сотилаётган маҳсулот ҳажмини ошириш.

– асосий воситалар алоҳида турларидан интенсив фойдаланиш.

– корхонанинг техникавий даражасини кўтариб туриш ва бошқалар.

10. Товар моддий заҳиралардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида :

- маҳсулот сотиш ҳажмини кўпайтириш;
- сотилаётган маҳсулот сифатини ошириш ва турларини кўпайтириш;
- товар-моддий заҳиралар тузилишини мақбуллаштириш;
- товар-моддий заҳиралар айланишини тезлаштириш мақсадида ҳар қандай қонун доирасидаги ҳаракатга йўл бериш;
- товар-моддий заҳираларнинг меъёрдан ортиқчалигини мақсадли бошқаришни йўлга қўйиш (товарларни имтиёзли шартларда сотиш, ижарага бериш, бартер операциялари ва ҳоказо);
- товар-моддий заҳиралар бўйича меъёрий заҳиралар сақланишига амал қилиш;
- меъёридан ортиқча ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот заҳираларини, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмларини камайтириш;
- сотилаётган маҳсулотга талаб ва таклифни ўрганишни яхшилаш;
- товар-моддий заҳираларни қабул қилиш, сақлаш ва етказишни тўғри ташкил этиш лозим.

Айтилганларни корхона фаолиятига қўллаш фикримизча, товарлар сотилмай қолишининг олдини олиш ва натижада моддий ресурслар самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. – Т.:Ўзбекистон, 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида, 1990 йил 31 октябрь.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида, 1991 йил 19 ноябрь.
4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида, 1993 йил 6 май.
5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Адолат, 1996.
6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида, 2000 йил 25 май.
7. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Хусусий корхона тўғрисида, 2003 йил 11 декабрь.
8. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йўли бўлади. Халқ сўзи, 2014 йил 18 январь.
9. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик. I-қисм. 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри -Т.: “Иқтисод-молия”, 2010.
10. Абдукаримов Б. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. -Т.: “Фан ва технологиялар”, 2013.
11. Григорьева А. Ҳаражатларни бошқаришни ташкил қилиш // – “Корхонани бошқари”. Журнал. 2013 йил, 5–сон. 13 б.
12. Йўлдошев Н. Савдо корхонаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2005.
13. Пардаев М.Қ., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма.– Т.: “Меҳнат”, 2004 й.

- 14.Сариқов Э., Маматов М. Иқтисодиёт ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма.–Т.:“Шарқ” нашриёти, 1997.
- 15.Ўлмасов А., Ваҳобов.А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.– Т.: “Шарқ”, 2006.
- 16.Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. 100 савол ва жавоб -Т.: “Меҳнат” - 2000.
- 17.Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров.У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.– Т.:“Фан ва технологиялар”, 2005.
- 18.“Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.-Т.: 7-том.
- 19.Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Т.Мирзаев ва бошқ. ЎзРФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
- 20.“Қўшработ туман савдо ишлаб чиқариш корхонаси” МЧЖ ҳисоботлари.
- 21.www.ziyonet.uz.
- 22.www.lex.uz.